

**Strategiskt
kulturarvs-
program för
Västernorrland.
2012 – 2015.**

kulturarv i utveckling

Vik upp fliken och läs innehållsförteckningen.

Välkommen.	7	6. Vem gör vad?	38
Vi är alla en del av kulturarvet.	12	Nationella och regionala mål.	39
1. En kulturarvsvision för Västernorrland.	16	Rollfördelning.	41
2. Samverkan och engagemang.	20	7. Länets kulturmiljöprofil.	48
3. Målen med arbetet.	26	De maritima kulturmiljöerna.	49
4. Åtgärdsområden.	28	Ålvdalarnas kulturlandskap.	49
Demokratiskt, tillgängligt och attraktivt kulturarv.	29	Industrisamhällets kulturarv.	50
Kulturarvet – resurs, råvara och företagande.	38	8. Inspiration.	54
5. Att följa upp och värdera programmet.	32	Några exempel.	55
		Bilaga.	
		Kommunernas kulturarvsarbete.	64
		Härnösand, Kramfors, Sollefteå, Sundsvall, Timrå, Ånge och Örnsköldsvik.	
		Bildlista	84

ATT GE HISTORISKA PERSPEKTIV på tillvaron är viktigt för utvecklingen i Västernorrland idag. Det är ett sätt att hämta erfarenhet och inspiration för att skapa sysselsättning, tillväxt och en god livsmiljö. Att verka för utveckling, ett öppet välkomnande Västernorrland och en bred syn på kulturarv är grundläggande i detta strategiska kulturarvsprogram.

I länet är vi bra på att samverka kring kulturarvsfrågorna. Programmet är det fjärde i ordningen och jämte länsstyrelsen och läns museet står nu också landstinget som avsändare. Vår samverkan är en styrka då denna inriktning på arbetet med kulturarv är tydligt samstämmigt med vår regionala utvecklingsplan och länets regionala kulturplan.

Arbetet med revideringen har genomförts av en arbetsgrupp med representanter för länsstyrelsen, landstinget, läns museet och ABM Resurs. ABM Kulturarv har fungerat som referensgrupp och programmet har varit ute på bred remiss och många kloka synpunkter har kommit in och hjälpt till att förbättra programmet. Vi är ett stort tack skyldiga alla som engagerat sig i detta.

VÅR FÖRHOPPNING ÄR EN BRED DELAKTIGHET från organisationer, föreningar, företag och privatpersoner i vår strävan att arbeta för kulturarv i utveckling.

Bo Källstrand
LANDSHÖVDING

Sverker Ågren
ORDF. REGIONALA
NÄMNDEN, LANDSTINGET
ORDF. MURBERGET,
LÄNSMUSEET VÄSTERNORRLAND

A photograph of a historic cobblestone street in a town, likely in Sweden. The street is paved with large, irregular cobblestones. On either side are traditional wooden buildings with gabled roofs. People are walking along the street, and a sign in the center reads "50% OFF". The entire image is overlaid with a semi-transparent orange filter.

**Vi är alla
en del av
kulturarvet.**

Detta är länsstyrelsens, landstingets och länsmuseets i Västernorrland gemensamma syn på arbetet med kulturarv och kulturmiljö i länet. Programmets målgrupp är de som är verksamma inom kulturarvssektorn. Ambitionen är att programmet ska inspirera och kunna fungera som ett arbetsverktyg för alla som vill bevara, använda och utveckla länets kulturarv.

Programmets vision och målsättning tar sin utgångspunkt i den nationella och regionala kulturpolitiken samt regionala utvecklingsstrategin, länets kulturplan, det regionala tillväxtprogrammet och i länets miljömål.

Strategiskt kulturarvsarbete i bred samverkan.

Västernorrlands län med de två landskapen Medelpad och Ångermanland bär på ett unikt historiskt arv. En inspirerad väv av spår, minnen och erfarenheter avtecknar sig. Särskilt tre profilområden representerar regionens kulturhistoriska bakgrund. Vi tycker att Västernorrland har ett särskilt ansvar för att samla och sprida kunskap om, analysera, bevara och levandegöra följande områden:

De maritima kulturmiljöerna

Älvdalarnas kulturlandskap

Industrisamhällets kulturarv

Västernorrland har en lång tradition av att arbeta strategiskt med kulturarvsfrågor. Det första regionala strategiska kulturmiljöprogrammet skrevs redan i slutet på 1990-talet av länsstyrelsen och länsmuseet i samverkan. I samband med den nya nationella kulturpolitiken 2010 har det blivit naturligt att även landstinget är med och formulerar de regionala ambitionerna för kulturarvsområdet. Programmet har arbetats fram i bred samverkan och med förankring i nätverket ABM Kulturarv samt med deltagande från länets alla kommuner.

Programmet omfattar inte alla områden och inriktningar som ryms inom begreppet kulturarv. Avgränsningen utgörs av det regionala uppdraget som länsstyrelsen, landstinget och länsmuseet har inom området.

1.
En vision för
Västernorrland.

Hållbarhetsperspektivet är centralt i arbetet med kulturarvet. Det finns stora möjligheter att bidra till utvecklingen i linje med begreppets tre dimensioner: ekonomisk, social och miljömässig hållbarhet. En vägledande vision för arbetet med kulturarvet har därför formulerats.

Kulturarvet är tillgängligt och utvecklar Västernorrland. Vi som bor och verkar i länet känner ansvar, engagemang och respekt för allas kulturarv.

Några viktiga definitioner.

Kulturmiljö, kulturarv, kulturmiljöarbete och kulturmiljövård är centrala begrepp och används flitigt i programmet. Därför ger vi en förklaring till vad vi avser med dem i detta dokument.

Samtliga begrepp förändras med tiden och ger därför främst uttryck för samhällets rådande värderingar.

Kulturmiljö.

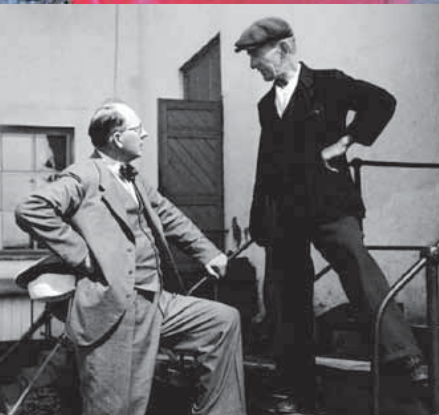
Den av människan påverkade miljön; kulturlandskap som skogslandskap, fångstmarker, odlingslandskap, stadslandskap, industri-landskap etcetera.

Kulturarv.

Kulturarvet utgörs av vad tidigare generationer har skapat och hur vi i dag uppfattar, tolkar och för det vidare. Detta är inte statiskt utan något som ständigt förändras och omformuleras. Varje tid bildar sig en egen uppfattning om vad som är kulturarv och vad det betyder.

Kulturmiljöarbete och kulturmiljövård.

Verksamhet som syftar till att främja kulturmiljöns värden till exempel genom att skydda, vårda, utveckla och sprida kunskap om kulturarvet och kulturmiljön.

2.
**Samverkan och
engagemang
som strategisk
utgångspunkt.**

»Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla.«

KULTURMINNESLAGEN § 1

Aktivt kulturarvsarbete förutsätter engagemang och delaktighet hos många människor, föreningar, organisationer och institutioner. Alla som bor och verkar i länet bidrar till den kulturella mångfalden och medverkar – ibland omedvetet – i kulturarvsarbetet.

Denna blandning av medvetet och omedvetet engagemang, av professionella aktörer och lekmän är en tillgång och en nödvändig förutsättning för ett framgångsrikt kulturarvsarbete i länet. Vi vill särskilt betona ideella föreningars betydelse, folkbildningens, enskilda fastighetsägares och företagares roll.

Samverkan inom kulturarvssektorn är viktigt ur flera perspektiv. Det mest påtagliga är förstås resursfrågan. Kan vi samordna insatserna får vi mer valuta för de pengar vi satsar. Vill vi dessutom se kulturarvet som en utvecklingsresurs för länet behöver vi en bred samverkan för att nå framgång.

Det är även vår uppfattning att det inom kulturarvsområdet finns en potential i att

utveckla samarbeten på internationell nivå. De skilda traditioner och förutsättningar som finns i olika regioner kring arbetet med kulturarv kan på ett värdefullt sätt berika vårt arbete och driva utvecklingen framåt.

Inom kulturarvssektorn i länet finns funktionella nätverk och grupperingar. ABM Kulturarv är ett av de bredare nätverken som består av företrädare för de flesta offentliga aktörer som arbetar med kulturarv i länet samt företrädare från föreningslivet, folkbildning, näringslivet och Härnösands stift. På så sätt har länets aktörer en utvecklad samsyn i kulturarvsfrågor som manifesteras inte minst i det regionala kulturarvsprogrammet.

Samarbetet mellan arkiv, bibliotek och museer är starkt i länet och ett gott exempel är samverkansorganet ABM Resurs vilket drivs av länsbiblioteket, länsmuseet och landsarkivet. Verksamheten har stöd från landstinget och Härnösands kommun. Idag är även många andra aktörer aktiva i arbetet och en rad funktionella nätverk har bildats kring initiativet.

På övergripande nivå finns även Kulturforum – ett nätverk av tjänstemän och politiker som samverkar kring kulturfrågor sedan ett tiotal år tillbaka. Arbetet att i linje med den nya kulturpolitiken arbeta fram regionala kulturplanerna har även gett upphov till nya arbetsgrupper där företrädare för samtidskultur och kulturarv möts. Samverkan är prioriterat i kulturarvsarbetet i länet och vår förhoppning är att det ska öka människors engagemang och delaktighet.

Kulturminneslagens första paragraf slår fast det självklara, att vi alla har ett ansvar när det gäller vår kulturmiljö. I det ansvarstagandet är vi alla beroende av varandra och av vår förmåga att hjälpas åt.

3. Målen med arbetet.

**VI SKA VERKA FÖR att stärka
människors historiska och kulturella
medvetenhet och för att bidra till ökad
tolerans och delaktighet i dagens och
framtidens samhälle.**

**VI SKA ARBETA FÖR att göra
kulturarvet tillgängligt för alla och
för att främja flera berättelser och
tolkningar av historien.**

**VI SKA VERKA FÖR att kulturarvet ses
som en resurs för länets utveckling.**

**VI SKA ARBETA FÖR att alla samhälls-
sektorer och medborgare tar ett ökat
ansvar för kulturarvet.**

4. **Åtgärdsområden.**

Vad vi prioriterar under perioden.

Med utgångspunkt i visionen och de övergripande målen har vi identifierat två åtgärdsområden som har fokus på kulturarv och kulturmiljö i länet. Förhoppningsvis kan detta kapitel grundsyn och ambition inspirera till att fler engagerar sig och att konkreta insatser genomförs.

Demokratiskt, tillgängligt och attraktivt kulturarv.

Genom sitt strategiska läge i Norden har Västernorrland i tusentals år fungerat som kommunikationsled och kulturellt gränsområde. Våra historiska erfarenheter bör ge oss goda förutsättningar att möta förändringar i vår omvärld och arbeta på ett inkluderande sätt.

Från att under industrialismens guldålder varit en region där befolkningen stadigt ökade har Västernorrland sedan 1950-talet minskat i befolkning. Det är idag utrikes inflyttare som bidrar till stora delar av den inflyttning som sker i länet, men en stor andel nyanlända väljer att flytta vidare till andra regioner efter några år. Även utflyttning av kvinnor i åldern 18 – 44 år bidrar till den demografiska obalansen i länet.

Tillgången till arbete och bostäder är en avgörande faktor för befolkningsutvecklingen, men hur innevånarna i länet trivs och vilka attityder nyanlända möts av spelar stor roll. Att kulturarvet i länet har betydelse framkommer i länets livsmiljöbokslut. Undersökningarna visar att intresset för

kulturarvsfrågor är starkt och att många är aktiva i länets föreningsliv. Nästa varannan innevånare i Västernorrland har ett stort intresse för sin hemorts historia och kulturarv enligt en nyligen gjord attitydundersökning.

Att kulturarvet brukas på ett inkluderande sätt är viktigt i detta sammanhang, inte minst i en tid när främlingsfientliga grupper sprider en kultursyn där Sveriges historia, kultur och traditioner används för att utestänga människor.

Kulturarvet är inte statiskt utan något som ständigt förändras och omformuleras. Varje tid bildar sig en uppfattning om vad som är kulturarv och vad det betyder. Många människor har under historiens gång inte passat in i historieskrivningen, vilket bidragit till marginalisering och tystnad. Vårt arbete handlar alltså om vilka som tilläts berätta och formulera historien.

Ett av samhällets mest grundläggande demokratiska värden är att alla oavsett etnicitet, trosuppfattning, kön, könsidentitet eller könsuttryck, funktionsnedsättning och ålder ska ha samma rättigheter. I vårt arbete med kulturmiljö och kulturarv ska vi verka för att synliggöra och motverka diskriminering. I kulturarvsarbetet finns redskapen för att ge historiska perspektiv på vårt samhälle. En utmaning för nuet och framtiden är att skapa utrymme inom kulturarvssektorn för alla människor.

Kunskap och lärande är ett viktigt verktyg i detta avseende. För att kulturarvet ännu bättre ska kunna fungera som en resurs för

det kontinuerliga och livslånga lärandet ställs nya krav på tillgänglighet till kulturarvet. Att samverka med utbildningsinstitutioner på alla nivåer blir också viktigt.

Vi ska under programperioden särskilt arbeta för att ...

- fler ges möjlighet att bidra med berättelser och perspektiv på historien.
- synliggöra och motverka diskriminering i sätten att använda kulturarv.
- öka delaktigheten från de som traditionellt inte varit inkluderade i kulturarvsarbetet.
- satsningar på kultur och kulturarvet i större utsträckning genomförs i samverkan med civilsamhället.
- den fysiska tillgängligheten till kulturarv och kulturmiljöer förbättras för alla i samhället.
- mer kulturarv digitaliseras och görs tillgängligt.
- mer kulturarv blir tillgängligt för lärande och pedagogisk utveckling.
- fler samarbeten mellan kulturarvssektorn och utbildningsinstitutioner påbörjas.
- kulturarvet ses som en resurs för Skapande skola.

Kulturarvet – resurs, råvara och företagande.

Västernorrland har länge haft starka näringar inom skog, kemi och energi. I takt med att industrin effektiviserats har antalet sysselsatta sjunkit och tjänstesektorn har fått allt större betydelse för sysselsättning och ekonomi.

Att kulturarvet och kulturmiljöerna ses som en resurs i regionala utvecklingssammanhang är idag en självklarhet. Basen för detta är den kunskap och de samlingar, kulturmiljöer och arkiv som institutioner, föreningar och företag upprätthåller. Det är en infrastruktur för tillväxt och företagande inom till exempel besöksnäring och upplevelser.

Turistekonomiska mätningar visar att kulturmiljöerna, museerna, arkiven och biblioteken i länet bidrar till stora intäkter för det omgivande samhället. Till exempel bidrar kulturarvsinstitutionerna i Härnösand med omkring 40 miljoner till turismsektorn i Härnösand.

Tillväxten inom arkivsektorn med storskalig digitalisering, innovation och företagande i länet är också en viktig del där kulturarvet är en resurs för den regionala utvecklingen.

Entreprenörskap inom kulturarvssektorn finns redan idag i länet. De flesta företag är dock enmansföretag eller har få anställda. Att synliggöra dessa som inspiration för andra samt att skapa nätverk och samverkan för att stärka dessa företag är en viktig uppgift.

**Vi ska under programperioden
särskilt arbeta för att ...**

- fler kulturmiljöer utvecklas till besöksplatser och befintliga besöksmål utvecklas.
- kulturarvssektorn blir bättre på att förmedla kunskap och låna ut sina arenor till företagare.
- fler utbildningar för att öka innovation, entreprenörskap och nyföretagande inom sektorn startas.
- nyttja kulturarvet i satsningar på kreativa och kulturella näringar.
- kulturarv och kulturmiljö används i satsningar på regional matkultur.
- öka utbytet med andra regioner och särskilt stödja kulturarvsprojekt i den riktningen.

5.
**Att följa upp och
värdera programmet.**

Strategiskt programarbete vilar på lärande. Detta program baseras på de förutsättningar länet har och det arbete och de analyser som tidigare gjorts, samt på de olika målsättningar som finns hos olika verksamheter. Programmet, vilar därför, liksom föregående program på analys, uppföljningar, samtal, konferenser och andra inspel. Tidigare arbete och kommande analyser publiceras på abmresurs.se

De övergripande målen handlar till stor del om enskildas attityder, medvetenhet och handlande. Hur kan man mäta detta? Vilka mål kan vi sätta för arbetet? Att bara använda ett sätt, en metod att följa upp programmet låter sig inte göras. Programmet är komplext, liksom arbetet att värdera.

Det är därför viktigt att skilja på begrepp

som uppföljning, värdering, medborgarundersökning och utvärdering – de mäter alla olika saker och ger svar på olika frågor. Att kombinera dessa metoder ger därför den tillförlitligaste värderingen av programmets effekter, hur vi nått målen.

Målsättningen är att följa programmets resultat ur en rad aspekter, framförallt avseende samhällsnytta, nytta för institutionerna och nytta för medborgarna.

Uppföljning.

Genom uppföljning kan vi studera hur väl vi genom programmet nått uppsatta mål. Uppföljning lämpar sig särskilt väl för att följa utveckling vad gäller statistiskt mätbara parametrar. Här kan vi följa upp antalet besök, antalet användare, antal nya företag, antal nya projekt, antal internationella satsningar och så vidare.

Undersökningar.

Lika viktigt är att mäta kvalitativt. För att kvalitativt mäta uppsatta mål ska medborgarundersökningar användas – där resultaten kan användas till utveckling och kvalitetsförbättring utifrån ett lärandeperspektiv. Det är av stor vikt att fånga civilsamhällets synpunkter kring kulturarvsfrågorna. Hur kulturarvet genererar tillväxt är också viktigt att undersöka.

Utvärdering.

Ytterligare ett redskap att värdera programmet är utvärdering av utvalda processer. Under programperioden ska vi därför följa och dokumentera några processer för att se hur man når de uppställda målen. Det gäller framförallt fortsatt nätverksbygge inom ABM-området och samordningen av kulturarvsinsatser initierade av landsting och länsstyrelse. Uppföljning av de medel som fördelas med utgångspunkt i den nya kulturplanen samt länsstyrelsens kulturmiljöarbete utgör en bas för detta.

Forum för uppföljning och utvärdering.

En annan aspekt av värdering av programmet blir att kontinuerligt fånga upp resultat via konferenser och nätverksträffar. Dessa forum blir bra tillfällen för avstämning och samordning. Samtidigt som arrangemangen blir forum för uppföljning, blir de tillfällen för kunskapsspridning. Under programperioden kommer därför studiedagar och workshops kring detta att ordnas.

Samordnad analys.

Analysen av programmet kommer att ske både som en del av arbetet med den regionala utvecklingsstrategin samt den regionala kulturplanen. Samordning av de insatser vi ska göra kommer att vara prioriterat och en särskild plan för att hantera detta kommer att behöva tas fram.

6. **Vem gör vad?**

I följande kapitel finns mer djupgående information om kulturarvsprogrammets utgångspunkter. Här kan man också läsa om de lagar som styr kulturarvsinstitutioner, och vilka olika aktörer som finns inom sektorn.

Nationella och regionala mål.

Att växla upp – och leva som vi lär.

Kulturarvsprogrammets vision och målsättning har sin utgångspunkt i den nationella och regionala kulturpolitiken samt i länets regionala utvecklingsstrategi »Framtid Västernorrland«, samt har en direkt koppling till det regionala tillväxtprogrammet. Även miljöpolitiken och de miljömål som finns på nationell och regional nivå är av betydelse.

I den nationella kulturpolitiken slås fast att kulturen ska vara en dynamisk, utmanande och obunden kraft med yttrandefriheten som grund. Alla ska ha möjlighet att delta i kulturlivet. Kreativitet, mångfald och konstnärlig kvalitet ska prägla samhällets utveckling. För att styra i denna riktning ska kulturpolitiken:

- främja allas möjlighet till kulturupplevelser, bildning och till att utveckla sina skapande förmågor.
- främja kvalitet och konstnärlig förnyelse.
- främja ett levande kulturarv som bevaras, används och utvecklas.
- främja internationellt och interkulturellt utbyte och samverkan inom kulturområdet.
- särskilt uppmärksamma barns och ungas rätt till kultur.

I kulturdepartementets sammanfattning av 2010 års kulturproposition kan man läsa om huvudinriktningen på kulturarvsområdet:

»Till kulturpolitikens kärnuppgifter hör att främja ett levande kulturarv. Kulturarvet präglas av historien och mångfalden i dagens samhälle och är lika mångfacetterat och mångbottnat som samhället självt. Kulturarvet skapar perspektiv på samhället och dess utveckling och berikar människors liv. Synen på och tolkningen av kulturarvet förändras ständigt. Ur ett medborgarperspektiv är det viktigt att det förs ett öppet samtal om dessa tolkningar och vad de representerar. Kulturarvet tillhör alla och bör ses som en tillgång i samhället som bidrar till utveckling och förnyelse. Medborgarnas engagemang och delaktighet är en viktig förutsättning för att kulturarvet ska leva vidare och utvecklas.«

Den nationella kulturpolitiken ska nu om-sättas och regeringen har beslutat om en över-syn av lagstiftningen och de nationella målen på kulturmiljöområdet (DIR 2011:17) och det är troligt att även de nationella verksamhets-målen för kulturmiljöarbetet kommer att uppdateras. Enligt dessa ska vi verka för...

- ett försvarat och bevarat kulturarv.
- ett hållbart samhälle med goda och stimu-lerande miljöer där kulturmiljöarbetet är en drivande kraft i omställningen.
- allas förståelse, delaktighet och ansvars-tagande för den egna kulturmiljön.
- nationell och internationell solidaritet och respekt inför olika grupperas kulturarv.

I den regionala utvecklingsstrategin fram-hålls kulturarv och kulturarvsprogrammets strategier som en viktig beståndsdel för att göra länet mer attraktivt och konkurrens-kraftigt. I programmet är ökad tillgänglighet, innovationsförmåga och befolkningstillväxt övergripande målområden. För att nå resultat har fyra fokusområden satts upp för länet:

- Människan som drivkraft.
- Arbetskrafts- och kompetensförsörjning.
- Förnyelse och dynamik.
- Tillgänglighet och infrastruktur.

Kultursamverkansutredningen Spela samman (SOU 2010:11) som presenterades i februari 2010 föreslog en ny modell för fördelning av statliga bidrag till regional kulturverksamhet. Kultursamverkansmodellen ger landstinget en tydligare strategisk roll än tidigare för

samarbetet inom kulturområdet, vilket även innefattar kulturarvsfrågorna.

Kultursamverkansmodellen förutsätter att varje län arbetar fram en regional kulturplan, som framför allt ska ange hur de statliga anslagen till landstingen och regionerna är tänkta att användas. Kulturrådet, som är statens företrädare i kultursamverkans-modellen, betonar att dialogen med läns-styrelserna i frågor som berör kulturmiljö-området är viktig i kulturplanearbetet. I länet har en treårig plan arbetats fram i samverkan med kommunerna och i samråd med länets kulturliv och det civila samhället. Planen gäller från 2012 och är samstämmig med Kulturarv i utveckling när det gäller frågor om kulturarv och kulturmiljö. Den regio-nala kulturplanen är ett brett kulturpolitiskt dokument som landstingen äger vilket innebär att andra samverkansformer än sådana som genererar statligt stöd inom modellen omfat-tas av kulturplanen.

Kulturmiljöfrågorna utgör också en viktig del av miljöpolitiken, främst genom de sexton miljömål som fastställts på nationell nivå. I de regionala miljömålen är kulturmiljön tydligt profilerad som en resurs att värna och utveckla. Om vi ska kunna nå ett ekologiskt hållbart samhälle måste alla medverka. Det innebär att myndigheter, organisationer, verksamhetsutövare och enskilda behöver ta mer hänsyn till miljöfrågor och miljömässig hållbarhet i sitt handlande. Miljömålen ska därför ses som en drivkraft för utveckling och tillväxt i länet. För att de ska uppnås

måste miljöinsatserna samordnas. Inom länets regionala miljö kvalitetsmål finns elva mål för kultur- och kulturmiljöarbetet formulerade.

Rollfördelning.

Länsstyrelsen Västernorrland.

Inom länsstyrelsen finns en bred kompetens som har i uppdrag att se till att länet utvecklas på invånarnas villkor. Länsstyrelsen arbetar inom sakområden som spänner över hela samhället.

Inom kulturmiljöområdet är länsstyrelsen den myndighet som svarar för tillsynen i regionen. Där ligger ansvaret för tillämpning eller tillsyn av lagar som Kulturminneslagen (KML), Miljöbalken (MB) och Plan- och bygglagen (PBL) samt hanteringen av statliga medel. Länsstyrelsen fördelar statliga medel för långsiktig förvaltning av värdefulla kulturmiljöer samt ansvarar för samordningen av kulturmiljövårdens roll i samhällsplaneringen, bland annat genom att tillhandahålla aktuellt planeringsunderlag. Länsstyrelsen är samordnande och drivande för en offensiv syn på kulturarvsfrågorna i ett regionalt och lokalt perspektiv. Att hävda kulturarvet som en resurs för den regionala utvecklingen ingår i detta uppdrag. Kultur- och välfärdssektionen har huvudansvar för kulturarvsfrågorna på Länsstyrelsen i Västernorrland.

Länsstyrelsen arbetar med tillämpning av olika lagstiftningar för att säkerställa att värdefulla kulturmiljöer och kulturminnen be-

varas inför framtiden. Detta sker dels utifrån Miljöbalken (MB SFS 1998:808) som bland annat ger utrymme att förklara områden som kulturreservat, dels utifrån Kulturminneslagen (KML SFS 1988:950) där länsstyrelsen hanterar det kulturhistoriska skyddet av forn-lämningar, byggnadsminnen, ortnamn, kyrkor och begravningsplatser.

Länsstyrelsen hanterar statliga bidragsmedel för kulturmiljövård på delegation från Riksantikvarieämbetet. Medlen används i enlighet med de särskilda villkor som Riksantikvarieämbetet ställer upp i sitt delegationsbeslut samt i enlighet med förordningen om bidrag till förvaltning av värdefulla kulturmiljöer (SFS 2010:1121).

En viktig bedömningsgrund för länsstyrelsen i frågor rörande dessa miljöer och objekt är de utgångspunkter, mål, prioriteringar och utvecklingsmöjligheter som tecknas i kulturarvsprogrammet. Tillståndsprövningar, bidragsbeslut, beslut om arkeologiska undersökningar, beslut om nya byggnadsminnen eller nya kulturreservat ska samtliga ta sin utgångspunkt i detta program.

Landstinget Västernorrland.

Landstinget bedriver en bred regional kulturverksamhet. Förutom att ingå i stiftelsen för Murberget, Länsmuseum Västernorrland är landstinget tillsammans med Sundsvalls kommun huvudman för Scenkonst Västernorrland AB som innehåller verksamhet inom teater, musik, dans och film. I landstingets kulturuppdrag ingår även Länsbiblioteket

Västernorrland som tillsammans med Murberget, Länsmuseum Västernorrland och Landsarkivet i Härnösand bedriver en framgångsrik samverkan inom ABM-området.

Den kulturpolitiska policyn för landstinget utgår från medborgarnas behov och värdet av att det finns ett rikt kulturutbud i länet med hög kvalitet. Landstingets kulturpolitik är en del av den regionala strategin för tillväxt och utveckling. Landstinget ser kultur och kulturarv som en självklar del av länets infrastruktur. Kultur är också en utvecklingsfaktor i näringslivet liksom i samhället i övrigt. Utifrån landstingets övergripande vision Liv och Hälsa markerar landstinget bland annat att kulturen ska vara tillgänglig för alla, att den ska ha hög kvalitet, prioritera barn och ungdom och bidra till ökad folkhälsa i länet.

Utifrån den för länet gemensamt antagna kulturvisionen ska kulturverksamheten präglas av helhetssyn, ökad samverkan, mångfald och ökad kunskapsutveckling.

Landstinget har även ansvar att driva kultursamverkansarbetet i länet inom ramen för Kultursamverkansmodellen och har tillsammans med länets kommuner, tagit fram en regional kulturplan där det framgår hur landstinget avser att använda de statliga regionala kulturanslaget fördelat på sju stödberättigade verksamhetsområden. Samråd har även skett med företrädare för det civila samhället och det professionella kulturlivet. Landstinget ska följa upp de statliga medlen och redovisa utfallet till Statens kulturråd. Den regionala kulturplanen är ett brett regionalt kultur-

politiskt dokument som även omfattar andra samverkansformer än sådana som genererar statligt stöd inom modellen till exempel läns-samverkan kring kulturarvsprogrammet.

Murberget, Länsmuseum Västernorrland.

Länsmuseum har ett regionalt uppdrag att garantera erfarenhet och kompetens inom kulturmiljövården i ett brett perspektiv. Att förmedla kunskap om och stimulera till ökat engagemang för länets kulturarv och kulturmiljöer genom pedagogisk verksamhet är en viktig del av museets verksamhet. Länsmuseum har en nyckelroll som mötesplats och kunskapsbas för allmänhet, skolor, föreningar och myndigheter. Museet svarar för en kunskapsuppbyggnad om länets kulturarv, att bland annat användas som underlag för de statliga myndigheternas och kommunernas planering och i beslut som rör kulturmiljöerna i länet och landet. En viktig del i detta arbete är en kontinuerlig och strategisk dokumentation av länets kulturarv, en annan är att ge kulturen en aktiv roll i profileringen av länet. Länsmuseum har också en möjlighet att aktivt medverka i samhällsdebatten och att där vara opinionsbildande i frågor som rör kulturmiljö-vården. Länsmuseum har i sin framtida strategi formulerat en värdegrund med tre kärnvärden: kvalitet, kommunikation och mod.

Länsmuseum ska vara en långsiktig garant för att kunskapen om länets kulturmiljöer bevaras. Det innebär att museet har ett övergripande ansvar för att samla och bevara

kunskap genom att vårda och förnya sina samlingar, genom arkeologiska undersökningar, genom byggnadsantikvarisk kompetens, inventeringar, bilddokumentation, dokumentation av traditioner och folkmusik. För detta krävs en bred kompetens bland museets personal och inom det nätverk av kontakter som krävs för att kunna ta ansvar för denna kunskapsuppbyggnad. Som en del i detta måste samtliga museer i länet ses som en samlad resurs. De stora kunskaper om länets kulturarv som finns inom den ideella sektorn finns anledning att särskilt nämna i detta sammanhang. Läns museet har även ett ansvar för att göra kulturarvet i bred mening tillgängligt, att i utställningar och programverksamhet ge perspektiv på, förklara och levandegöra länets historia och förhistoria.

Läns museet har Västernorrland som sitt primära ansvarsområde. Detta ska inte vara ett hinder för museet att verka utanför länet, nationellt eller internationellt.

Övriga offentliga aktörer.

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) är den statliga myndigheten för kulturmiljövård i Sverige. Myndighetens uppgift är att vara pådrivande och samlande i kulturarvsarbetet och verka för att kulturmiljön bevaras och brukas på bästa sätt. Verksamheten innefattar många delar, bland annat kunskapsuppbyggnad, förmedling, vård, konservering, myndighetsarbete och arkeologisk uppdragsverksamhet. Riksantikvarieämbetet fördelar även bidrag

via länsstyrelserna samt direkt till arbetslivsmuseer.

Svenska kyrkan är rikstäckande och indelad i församlingar och stift, där stiftet betecknas som den regionala nivån. Stiftet är ett stöd för församlingarna att vara kyrka i sitt lokala sammanhang och samtidigt utgöra en del av hela kyrkans enhet. Härnösands stift omfattar Västernorrlands och Jämtlands län. Kyrkan har sedan medeltiden haft en avgörande inverkan på samhällsutvecklingen i Sverige. Kyrkomiljöerna, kyrkorummen och inventarierna tillsammans med de mänskliga avtrycken är ett unikt sammanhållet kulturarv som tillhör alla. Därför är det viktigt att kulturarvet görs tillgängligt.

År 2000 skiljdes kyrkan från staten och man kom överens om att staten skulle ersätta Svenska kyrkan för värden av det kyrkliga kulturarvet. Samtidigt är det viktigt att byggnaderna fungerar som rum för livstolkning i det moderna samhället. Vid stiftet inrättades 2002 en stiftsantikvarie som hjälper församlingarna vid till exempel renoveringar av kyrkobyggnaderna. Den kyrkoantikvariska ersättningen fördelas till församlingar av stiftsstyrelsen, som även ger egna bidrag till kostsamma renoveringar och projekt som rör tillgänglighet och utveckling av kulturvärden.

Skogsstyrelsen är en nationell sektorsmyndighet för skogen med visionen Skog till nytta för alla. Skogsstyrelsen värnar kultuhistoriska lämningar så som kolbottnar,

flottningslämningar, torplämningar med mera utifrån skogsvårdslagen och delar av miljöbalken. Skogsstyrelsen bidrar även till kunskapsuppbyggnaden både kring fasta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i skogsmark genom inventeringar, uppföljningar och information.

Arkivinstitutionerna har i Västernorrland en viktig roll att spela genom sin storlek och mångfald. Västernorrland har sedan länge profilerat sig som Arkivlänet. Riksarkivet har flera statliga verksamheter förlagda till länet så som landsarkivet, SVAR och MKC. Flera aktörer som Föreningsarkivet Västernorrland, Näringslivsarkiv i Norrland samt SCA centralarkiv på Merlo och Brux arkiv med flera bidrar till att förvalta förenings-, företagsarkiv och andra arkiv. Storskalig digitalisering är ett spetsområde med bland annat Riksarkivets mediekonverteringscenter i Fränsta. Arkiven rymmer kunskaper om länets historiska utveckling från medeltid och fram till vår tid.

Biblioteken är ytterligare en kunskapsförmedlande institution av stor betydelse i arbetet med att förmedla information om vårt kulturarv. Biblioteken fungerar även som en mötesplats för olika kulturuttryck. Där möts människor och man diskuterar och analyserar aktuella frågor.

Universitet och högskola är huvudaktörerna inom utbildning och forskning. De bidrar till att öka vår kunskap, att vi

utvecklas och vågar vara kritisk till historien. Mittuniversitetet och Umeå universitet är självklara aktörer i detta sammanhang.

Kommunerna har en viktig roll i arbetet med kulturarvet som den offentliga instans närmast medborgaren, där det är lättast att få insyn i verksamheten och vara med och påverka. Kommunerna har ett stort ansvar för att i sin handläggning verka för en god bebyggd miljö och att tillvarata kulturmiljövårdens intressen i enlighet med plan- och bygglagen (PBL) och miljöbalken (MB).

Kommunala museer och kulturinstitutioner har ett särskilt ansvar för kulturarvsfrågor i den egna kommunen. De är en part i den kommunala handläggningen och beslutsprocessen och verkar som ett forum för debatt och opinionsbildning. I övrigt har de på samma sätt som länsmuseet ett brett ansvar för kunskapsuppbyggnad, information och pedagogik inom kulturarvssektorn. Kommunala museer finns i Sundsvall, Sollefteå och Örnsköldsvik.

Folkhögskolorna med sina olika huvudmän har också en betydelsefull roll för utbildning och utveckling inom området.

Enskilda aktörer – civilsamhället spelar en avgörande roll för vårt kulturarv, bebyggelsemiljöer och kulturlandskap. Det är de som brukar kulturarvet varje dag, och hos många finns ett stort intresse och engagemang

för kulturarvsfrågor att ta till vara. Privata företagare har en viktig uppgift att bruka och förvalta kulturarvet.

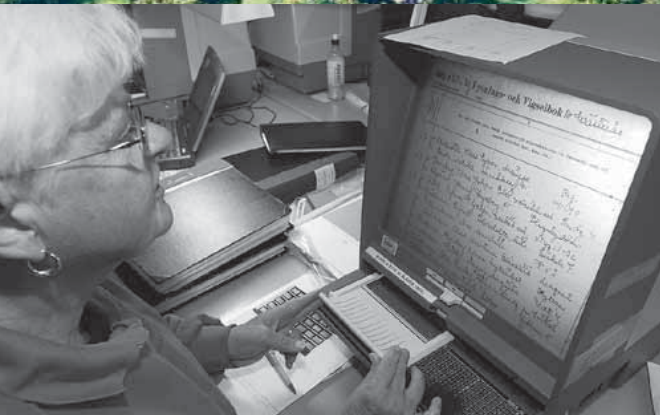
Ett särskilt ansvar för detta ligger på de många fastighets- och skogsägare i länet då deras medvetenhet om kulturarvet och intresse för kulturmiljöerna är en förutsättning för en god kulturmiljövård. Deras insatser kan inte ersättas med offentliga insatser.

Föreningar bidrar med sitt lokala engagemang till att bredda intresset för kulturarvet. Hembygdsrörelsen är en viktig aktör som har stora kunskaper om den lokala historien. Rörelsen har också en bred förankring hos allmänheten, något som ökar tillgången till länets kulturarv. Även andra intresseföreningar

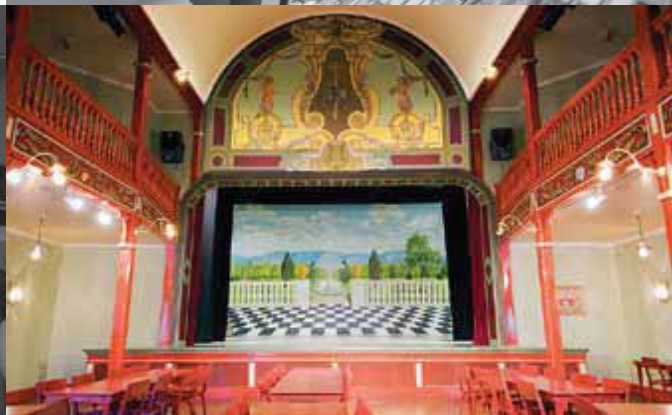
som släkt- och lokalforskarföreningar har en viktig funktion här. Genom sina initiativ och sitt deltagande i samhällsdebatten bidrar de till en stabil, positiv syn på kulturarvet i regionen.

Även andra föreningar inom konst, musik och teater använder sig av kulturarvet i sin verksamhet. En särskild roll har bildningsförbunden som genom sitt folkbildningsarbete aktivt bidrar till dialog, delaktighet och debatt i frågor som rör kulturarvet.

I länet har också näringslivet byggt upp egna kulturmiljöer. Många företag tar aktivt ansvar för sitt kulturarv och vårdar arkivmaterial, bebyggelse, och fabriksmiljöer.

HÄR LAG STYRES-
HOLMS FOGDEBORG
AV FRIHETSALSKAN
DE ALLMOGE UNDER
ERIK PUKE GRUSAD
I ENGELBREKTS TID
ÅR 1434
MINNESSTENEN
RESTES 1934

7. **Länets** **kulturmiljöprofil.**

De maritima kulturmiljöerna.

Bottenhavet har alltid varit viktigt för länets utveckling. Naturliga förutsättningar som landhöjning och skärgård, har skapat specifika villkor för bebyggelsens, traditionernas och näringslivets utveckling i området. Människor har också i alla tider nyttjat Bottenhavets tillgångar på olika sätt och därmed skapat olika typer av maritima (kustnära) kulturmiljöer.

På grund av landhöjningen kan man idag hitta maritima kulturmiljöer många mil från havets nuvarande kust. Exempel på det är Holmsjön i Haverö som en gång var en del av havet och Nämforsen som för sextusen år sedan låg i Ångermanälvens mynningsområde. Andra exempel är Ådalen med Holm, Björkå, kungsgården i Bjärträ och fogdeborgen i Styresholm. Nora var under järnåldern en central bygd vid Ångermanälvens mynningsvik. Selånger var Sundsvalls föregångare med en viktig hamn och kungsgård i det medeltida mellannorrland. Efter kusten ligger också ett stort antal kuströsen som spänner över en tidsrymd på cirka 3000 år. Den ångermanländska Höga Kusten utsågs 2001 till geologiskt världsarv av UNESCO. I området har landhöjningen varit kraftigare än på någon annan plats i världen.

Den bofasta befolkningen i regionen kombinerade förr fisket med jordbruk och boskapsskötsel i mötet mellan bofasta och omvärlden uppstod speciella samhällsformer, handelsrelationer och folktroföreställningar som kan kopplas till kustmiljöerna.

Från 1600-talet fram till den allmänna

värnpliktens införande vid förra sekelskiftet tillhörde länet båtsmanshället. Detta innebar att bönderna var skyldiga att hålla båtsmän för tjänstgöring i flottan, liksom man på andra håll i landet tvingades att hålla knekt till armén under samma tidsperiod.

För samernas del innebar de långvariga krigen under 1600-talet ett ökat skatteuttag från statens sida av bland annat torrfisk och levande ren vilket ledde till att man fick svårt att överleva. Många valde att övergå till en nomadiserande tillvaro med intensiv renskötsel medan andra sökte sig ned till kusten för sin försörjning.

I länet finns många äldre fiskelägen med välbevarade kapell som har rötter i det så kallade fjärrfisket. Dessa »gävlebohamnar« etablerades redan under medeltiden och besöktes årligen av borgarfamiljer från Gävle och andra mellansvenska städer. Under 1800-talet övertogs fisket av ortsbor som bland annat försåg industrierna med fisk. De regelbundna fångstexpeditionerna var tidvis så omfattande att de har få motsvarigheter i världen.

Till de maritima miljöerna räknas också länets hamnar och sjöfartsstäder som på många sätt bidragit till den ekonomiska – och industriella utvecklingen i länet som påbörjades under 1800-talet.

Älvdalarnas kulturlandskap.

Utöver kuststräckan är det framför allt de stora älvarna som har gett länet de naturgeografiska förutsättningarna för

bebyggelsens varierade karaktär och utveckling. Älvdalarna har skurit fram efter inlandsisen och tidigt gett landskapet sin speciella prägel med niporna vid Indalsälven, Ångermanälven och Ljungan som är pulsådror mellan öst och väst. Men även de mindre dalgångarna längs Faxälven, Nätraån, Moälven, Gideälven och Fjällsjöälven har gett upphov till unika kulturlandskap.

Det är längs älvdalarna med sitt rika fiske och sina lättodlade sedimentterrasser som transporterna löpt. Människor har med tiden blivit bofasta och börjat odla marken. Här bildades byar, byggdes kyrkor och skapades nya traditioner. Den trä- och timmerhusbebyggelse som finns i våra älvdalar är också en del av detta. Att det öppna odlingslandskapet med dess lador fortfarande hävdas skapar en historisk kontinuitet. Älvdalarna har förenat bygderna, samtidigt som varje älvdal har sina typiska drag i fråga om naturlandskap, kulturlandskap och traditioner. Kraften i älven har bland annat förmått våra förfäder att rista över 2 000 olika bilder kring sin föreställningsvärld vid Nämforsen. Älvarna kom senare att fungera som viktiga

transportleder för virke till sågverken vid kusten, och flottningen har varit utbredd.

Handel med omvärlden har varit viktigt längs älvdalarna under lång tid och där finns rika lämningar från järnåldern. I trakterna söder om Sollefteå och kring Sundsvall har funnits rika bygder som manifesterar sig i monumentala gravar vid Björkå, Para och Högom.

I kulturlandskapet finns många välbevarade medeltida kyrkor, äldre ortnamn, monumentala som tillsammans vittnar om välmående bygder. Längs Ångermanälvens stränder ligger de gamla sockenkyrkorna av sten tätt, med en rik konsts katt i form av bildhuggeri, skulpturer och kalkmålningar.

När kraftverksutbyggnaden senare inleddes, förändrades vattennivåerna i älvarna och på sina håll lades bebyggelse under vatten.

Industrisamhällets kulturarv.

Skogsindustrin är Sveriges viktigaste basindustri och Västernorrland är en av de platser i landet där den har sina rötter. Omkring 80 procent av länets yta utgörs idag av skogsmark, och skogsindustrin är fortfarande en viktig näring i regionen.

De rika tillgångarna på skog och vattenkraft har alltid haft en lockelse för människor och företag. Redan på 1500-talets andra hälft anlade kronan vattensågar i de mindre vattendragen. Små brukssamhällen byggdes också upp i länet under den följande järnbruksepoken. Järnframställning som krävde tillgång till vattenkraft och träkol, förlorade sin betydelse

när sågverken tog över järnbrukens roll vid 1800-talets slut. Samtidigt kom ångkraften, en ny teknik som revolutionerade skogsindustrin. Då flyttades sågverken ner till kusten, och virket skeppades vidare ut i Europa.

På så sätt genomgick älvmyningarna och kustområdena en dramatisk samhällsutveckling, något som skapade nya sociala, politiska och idémässiga mönster. De nya förutsättningarna för industrietableringen lockade till sig finansiärer och industrimän från både Sverige och utlandet, och behovet av arbetskraft i de nya industrierna var mycket stort. Under 1870-talet strömmade arbetare från andra delar av landet till Västernorrland i en omfattning som kan jämföras med utvandringen till Amerika. Vid Sandslån i Ångermanälven, där lämningarna efter industriepoken är många, fanns exempelvis Europas största timmerskilje med stort behov av arbetskraft.

Stora delar av de rikedomar som den industriella utvecklingen alstrade lades ner i byggnader med stora arkitektoniska värden – Sundsvalls stenstad är det tydligaste uttrycket för det välstånd som industriepoken skapade i vårt län. De nybildade folkrörelserna manifesterade sig genom egna möteslokaler, bönhus och folkets hus, en del enkla och en del mer påkostade. I anslutning till industrierna byggde bolagen bostäder och ibland kyrkor. Kring dessa uppstod tätorter med affärer, hantverkare och föreningsliv. Skolsystemet byggdes ut, liksom hälso- och sjukvården. Vid den här tiden lades även grunden till dagens folkbildningssystem.

Från 1950-talet och framåt tog uppbyggnaden av det moderna Västernorrland fart. Pappers-, massa- och kemiindustrin gjorde stora investeringar i länet. Utbyggnaden av vattenkraften bidrog också till den snabba utvecklingen. Levnadsstandarden förbättrades med nya bostadsområden, samhällsservice och ökad konsumtion.

Ur denna dynamiska utveckling växte också politiskt intresse och politisk aktivitet. Här lades grunden till en viktig del av vårt lands politiska och fackliga historia. Det är knappast en slump att Sundsvallsstrejken 1879 fick så stor genomslagskraft, eller att skotten i Lunde 1931 avlossades just i »det röda Ådalen«. Det moderna kulturarvet är i högsta grad präglad av industrisamhällets kulturarv eftersom vår kulturmiljö är i ständig förändring. Gröna vägen, 1970-talets industrinedläggningar, dagens investeringar och infrastruktursatsningar som Botniabanan och Ådalsbanan bidrar till att skapa nya kulturmiljöer. Äldre inslag i kulturmiljön finns sida vid sida med vår tids avtryck.

Det industriella arvet märks emellertid inte bara i fysiska lämningar. Det återfinns också i traditioner, genusmönster och idéer. Ingen annanstans i landet speglar kulturmiljöer så tydligt den skogsindustriella epoken i form av byggnader, kommunikationer och sociala mönster. I den nationella beskrivningen av riksintressen i länen pekas Västernorrland ut som betydelsefull i speglingen av landets industrihistoria. Det framgår också av urvalet av riksintressen, där 14 av 55 riksintressen i vårt län har anknytning till industrimiljöer.

The background is a solid orange color with a visible, rough texture, similar to paper or canvas. Faint, darker orange lines and shapes are visible beneath the surface, suggesting a sketch or a face. The text is centered in the middle of the image.

8. **Inspiration.**

Arbetet med kulturmiljön och kulturarvet sker på många sätt i länet. Därför har en rad projekt och verksamheter inspirerat och stimulerat revideringen av kulturarvsprogrammet. De exempel vi valt ut visar hur mångfacetterat kulturarvsarbetet är.

Orientering + kulturarv = sant!

Kulturlandskapet ligger som ett öppet arkiv, men ibland behövs en guide ut. Foldrarna i serien »Orientera dig om...« tar människor med ut i närmiljön och informerar om nära kulturarv; om gravar, odlingsrösen, milstenar, bebyggelse, näringsliv och mycket annat, allt kopplat till en detaljerad orienteringskarta. De hittills sex foldrarna har producerats av landsarkivet, länsbiblioteket och läns museet samverkan med Härnösands och Njurunda orienteringsklubbar samt Föreningsarkivet i Västernorrland och Sundsvallsminnen, och i flera av foldrarna medverkar lokala forskargrupper och privatpersoner. Projektet har haft stöd av länsstyrelsen. Foldrarna har sålts tillsammans med de så kallade Naturpasset eller separat i museets butik. Foldrarna har också delats ut i skolor och samtliga foldrar finns som pdf:er i portalen Kulturarv Västernorrland.

Kulturfabriken – med plats för alla.

I Mjällom finns »Kulturfabriken Höga Kusten« och där berättas historia om Mjällomsområdet. Den gamla skofabriken – som i sig är ett monument över den tid då Mjällom var

ett skocentrum i landet – fungerar även som konferensanläggning. Med hjälp av projektmedel och ett lokalt engagemang, kanaliserat genom byaföreningen, förvandlades den gamla fabriken mitt i Mjällom till en levande mötesplats och till en resurs för lokal utveckling. I Kulturfabriken finns museum och kafé samt konst- och konsthantverksutställningar. I museet berättas historia om fiskerinäringen, sågverksepoken, jordbruket, sko- och handsktillverkningen och bagerinäringen. Här beskrivs även nutid och framtid i form av dagens näringsliv, då framförallt den starkt expanderande turistnäringen.

Nordiskt sticksymposium – hantverkets nätverk.

Nordiskt sticksymposium arrangerades på läns museet i Härnösand under en sommarvecka 2010. Syftet var att samla nordbor med stickning som gemensamt intresse för utbyte av stickerfarenheter och sticktraditioner, och för att bilda ett nordiskt sticknätverk. Länets lokala hantverkstraditioner verkade lockande – hela 138 förväntansfulla deltagare kom från många delar av världen; Norden, Japan, Korea, USA och Estland. Deltagarna hade ett urval av kurser att välja bland och varje dag erbjöds inspirerande föreläsningar samt utställningar i anslutning till temat. I programmet ingick utflykter samt studiebesök på Textilarkivet Västernorrland – framförallt för att studera de unika stickade täckena av Märta Stina Abrahamsdotter från Kubbe i Anundsjö. Sticksymposiet arrangerades av

hemslöjdskonsulenterna i Västernorrlands och Gävleborgs län i samverkan med »Gavstrik« – den nordiska stickföreningen – samt Härnösands Folkhögskola och Murberget, Läns museet Västernorrland.

Mjällomsvikens motormuseum – en eldsjäl – många tändkolor.

I Mjällom finns ett gott exempel på den enskildes betydelse för bevarande av kulturarv. Eldsjälen Yngve Gerdin har där byggt upp ett eget museum med ett spännande urval av motorer. Det var när Yngve Gerdin slutade sitt yrkesliv som motormuseet började ta form. Museet finns i idag i ett ombyggt motorstall och motorerna som visas är så kallade tändkulemotorer. En tändkulemotor fungerar som en tvåtaktsmotor som med sin enkla konstruktion är lättstartad och pålitlig. Museets verkliga pärlor är äldre lågvarviga motorer med frislagsregulator. I ett speciellt utställningsrum finns motorer som kommer från lokala verkstäder. Här finns bland annat Härnösandsmotorn, tillverkad av Hernösands Werkstad och varvs AB 1912. Från grannbyn Nordingrå kommer Nordingråmotorn, byggd helt och hållet för hand av en Bergström i Näs på 1920-talet.

EuropeanaLocal – Västernorrland i Europa, tillgängligt för alla.

Under åren 2009–2011 var ABM Resurs som enda region i Sverige part i det europeiska projektet EuropeanaLocal. Syftet med projektet var att förbättra det gränsöverskridande

användandet av digitala källor. Det digitala kulturarvsmaterialet som gjorts tillgängligt i webbportalen Europeana kommer från institutioner både på lokal och regional nivå så som bibliotek, museer, arkiv samt ljud- och bildarkiv. Nära 30 regioner i Europa samarbetade och från vår region levererades material från läns museet, landsarkivet, Ljustorps hembygdsförening, Medelpadsarkivet och Forskningsarkivet vid Umeå universitet. En rad andra institutioner medverkade och arbetet fortsätter för att möjliggöra leveranser från dessa till Europeana. <http://abmresurs.se/europeanalocal/>, www.europeana.eu

»Fabriken som sprängdes« – industrihistoria som blev skådespel.

Amatörteaterverksamheten är omfattande i länet och kulturarvet inspirerar många manusförfattare. »Fabriken som sprängdes« handlar om Ljungaverk under andra världskriget och titeln syftar på den explosionsolycka som drabbade brukssamhällets gummifabrik i oktober 1944. Kerstin Hultin, som skrivit flera historiska dramer om Västernorrland, låg bakom manus även till denna pjäs. Utgångspunkten var en skrift med information om gummifabriken. Bakom produktionen fanns teatergruppen Ånge kabaré. Under arbetet med föreställningen hörde flera äldre människor av sig och berättade om sina minnen. De som var barn och ungdomar på 1940-talet hade ofta tydliga minnen från explosionen. Alla berättelser tillförde ny

kunskap och en än mer levande historia växte fram. Ånge kabaré kallade »Fabriken som sprängdes« för en »underhållande thriller« och teatern innehöll både musik och dans från den 40 personer starka ensemblen. Föreställningarna visades på industrihistorisk mark i en av de tomma fabriksbyggnaderna i Ljungaverk.

Mannaminne – i hjärtat av Höga Kusten.

Besöksmålet Mannaminne ligger i Häggvik, Nordingrå i Kramfors kommun. Mannaminne är Anders och Barbro Åbergs ständigt växande livsverk. De startade sin verksamhet 1980 med tanken att bygga ett litet café med ett utställningsrum. Idag har området 54 byggnader och man har ett stort antal besökare per år. Där kan man ta del av en mängd olika evenemang som jazzfestival, konstutställningar och hantverk. Sommaren 2008 invigdes dragspelsmuseet »Dragspelets hus«. Projektet kunde genomföras bland annat med hjälp av EU-medel. Syftet med projektet var framförallt att förvalta och förmedla arvet efter alla legendariska dragspelare från Ådalen, men även att genom olika arrangemang stimulera till fortsatt musikliv. »Dragspelets Hus« är byggt i form av en båt. Förebilden är »s/s Strömkarlen«, ett ångfartyg som trafikerade Ångermanälven under drygt 60 år.

Internationella festen – gränslös tillställning med plats för alla!

I drygt 20 år har en internationell fest firats på friluftsmuseet på Murberget. Bakom festen

står föreningen »5112« och länsmuseet, och festen brukar locka tusentals besökare. Dagen är en uppvisning i matkultur och musik. I mängder av stånd kan man smaka på mat från jordens alla hörn och från scenen avlöser musikerna varandra. 5 i 12-rörelsen startades i Härnösand 1988 av en grupp människor som bestämde sig för att stoppa den främlingsfientliga stämningen som då fanns i staden, och sedan dess har organisationens idéer spridits sig över landet och i Europa. När föreningen firade 20 år manifesterades det på olika sätt, bland annat genom en vandringsutställning som producerades vid museet. Syftet med utställningen var att berätta om föreningens bakgrund och verksamhet, men kanske framförallt att förmedla budskapet om allas lika värde, om mångfald istället för enfald och om tolerans istället för intolerans. Numera är den internationella festen en viktig årlig tradition.

Thomas Eriksson – Downtown Ljungaverk.

Under 2010 utnämndes multikonstnären och företagaren Thomas Eriksson, även känd som

Håkki, från Ljungaverk till årets Torpsbo med motiveringen » ... har med engagemang och företagande i barndomsbyn visat med stolthet och entusiasm, att det går utmärkt att bo och verka i glesbygd«. En utgångspunkt för Thomas Eriksson är att gleshet är en attraktivitet, en kulturell tillgång. Han har tidigare gjort sig känd för att sälja hårvax, t-shirts och vykort, allt inspirerat av den bygd han vuxit upp i. Som DJ Håkki har han vidare rest runt på äldreboenden i regionen och spelat gamla godingar som fått fart på historieberättandet, framförallt vad gäller äldres dansminnen. SVT har visat dokumentären om hans arbete – »Långt ifrån stan – Downtown Ljungaverk«. Utöver projekten håller Thomas Eriksson också uppskattade föredrag om glesbygd. Han vänder ett problem till en attraktiv resurs.

»I Järntid« – att dramatisera lokalhistoria.

Samarbete var en av framgångsfaktorerna bakom den uppskattade nypremiären på krönikespelet »I Järntid«. Vintern, våren och sommaren 2009 var det bråda tider för de cirka 30 amatörskådespelare som repeterade och spelade krönikespelet »I Järntid« vid Västana bruk, Härnösand. I teatergänget fanns medlemmar från Viksjö turist- och hembygdsförening, Janne Vängman sällskapet, Viksjö spelmansgille och Naturum Västanaåfallet. Härnösands kommun var med och stöttade projektet tillsammans med ABF. Spelet berättade om livet vid och runt det lilla järnbruket under sent 1700-tal. Den nationella politikens

påverkan, motsättningar mellan fattig och rik, samt mellan svedjefinska ättlingar och svenska bönder skildrades, liksom kyrkans roll och kärlekens kraft. I teatern medverkade skådespelare i åldrarna 4 till 84 år att levandegöra platsens historia.

Kulturarv för alla – på många språk.

Med hjälp av text, bilder och kartor kan nu länets invånare och besökare bättre hitta fram till intressanta miljöer och besöksplatser runt om i länet. En broschyr per kommun lyfter fram ett urval av intressanta platser att besöka. För att involvera och locka så många som möjligt finns broschyrerna på fyra språk; svenska, engelska, arabiska och persiska. Beroende på kommun finns broschyren dessutom på ryska, amhariska, somaliska, spanska samt franska. Sammanlagt 60 besöksplatser har valts ut i länets kommuner. Materialet har producerats av länsstyrelsen i samverkan med länets museer, bibliotek och arkiv och nätverket ABM Kulturarv. Utgångspunkten har varit de byggnader, kyrkor och fornlämningar, som länsstyrelsen arbetar med utifrån Kulturminneslagen och de olika kommunernas museer, bibliotek och arkiv.

MoDo-museet – Rättargården berättar.

Sågen vid Söderåfors i Mo, Örnköldsvik, stod färdig 1870. Till sågen kom senare jordbruket »Rättargården« att höra. Mer än 100 år har förflutit sedan sågramarna vid Mo sågverk

stannade och idag huserar MoDo-museum i gården. Genom en projektsatsning förvärvades gården och skapandet av ett museum på platsen möjliggjordes då samhällsengagemang och projektmedel spelade samman. Museet ägs och drivs av Mo samhällsförening. Idag är museet med sitt kafé en träffpunkt samt en utgångspunkt för historiska vandringar i området. Förutom sågen finns den gamla marknadsplatsen med anor från 1500-tal kvar, liksom spår av kronosågen som anlades 1573, och av det som en gång var Norrlands största yllefabrik. Mo och Domsjö Aktiebolags historiska arkiv förvaras hos Brux arkiv tillsammans med Holmen Aktiebolags, m-real och Domsjö fabrikers arkiv.

INEXTEX – att lära för livet tvärs gränser.

»INEXTEX – Innovativt utbyte av kunskap, erfarenheter och metoder baserade på textilt kulturarv«, var ett nyskapande EU-projekt inom »Program för livslångt lärande« som genomfördes 2007 – 2009. Syfte med projektet var att utveckla nya utbildningsmetoder för vuxna för att synliggöra och tillvarata regionala – och andra kulturers – textila samlingar som inspirationskälla. Projektet fokuserade på nya och innovativa metoder som museer kan erbjuda till vuxenutbildning, enskilda och till grupper. Projektet resulterade bland annat i en fantastisk utställning som visades i Ungern och på läns museet samt på Textilarkivet i Sollefteå. Bakom projektet stod Landstinget Västernorrland i samverkan med motsvarande

länsinstitutioner i Somogy, Ungern och Harghita, Rumänien. I projektet ingick fyra museer, Murberget Läns museum Västernorrland, Läns museum Somogy, Ungern, Sekler Museum i Cuic, Rumänien samt Muhu Museum från Muhu i Estland.

Råsjö – skogsfinns historia i landskapets arkiv.

Den skogsfinns historien finns främst i arkiven i form av kyrkoböcker och rättegångsprotokoll, men tillsammans med resultat av arkeologiska utgrävningar har vi fått ny och tillgängligare kunskap och kan bättre berätta om denna del av historien. Råsjö by är belägen i Borgsjö socken, Ånge. Första torpet upptogs omkring 1618 av Jon Jonsson Pulkinen. Under 2003 – 2006 genomförde läns museum utgrävningarna där, i samarbete med Mittuniversitet. Vid utgrävningarna deltog arkeologer, studenter, medlemmar i föreningen Finnsam samt fritidsforskare.

De fynd som gjordes var till exempel smält glas som visar att en brand har skett på gården. Rester av engelska och holländska pipor hittades, liksom rester av vete och sill, vilket indikerar att gårdarna varit integrerade i marknadsekonomin. Ben från nötkreatur som tyder på boskapsskötsel och ovanligt blyspröjs fanns också. Resultaten från denna utgrävning samt andra liknande kommer inom kort att tillgängliggöras i en bok som kastar nytt ljus på över skogsfinnarna.

Richard's Traktor & Maskin-museum – en samlares verk.

Ytterligare en eldsjäl som engagerat sig för att berätta historia är Richard Öhman i Helgum, Sollefteå. På sin gård har han idag ett spännande traktormuseum i ett gammalt militärförråd – »Richards Traktor & maskin-museum« Museet invigdes 2001. Richard Öhman var bara fem år när han köpte sin första traktor, en Volvo T-21 från sent 1940-tal. Idag består samlingarna av ungefär 100 traktorer, 70 av dessa är i körbart skick. Drivkraften bakom museet är att bevara unika maskiner till eftervärlden och att berätta om en svunnen epok. Förutom traktorer samlar Richard Öhman på entreprenadmaskiner och stationärmotorer, samt miniatyrer av modelltraktorer, gamla handverktyg, mässingsblåslampor, skyltar med mera.

Minnesspår – alla bär på en berättelse.

Under 2010 startade ett nytt abm-samarbete i Kulturmagasinet, Sundsvall, med syftet att ta tillvara det ökade intresset för den egna historien. Sundsvallsborna bjöds in med frågan »Var du med på 1950- och 1960-talen?« Inbjudan väckte ett stort intresse och sedan dess har flera studiegrupper arbetat med olika teman med anknytning till dessa år. Deltagarna har forskat, skrivit och berättat och i slutet av 2010 publicerades »Bland biträden, kontorsflickor och springsjasar«, en skrift på temat »Mitt första jobb«. Föredragserien »Minnesspår« är ännu ett ABM-samarbete som påbörjades

under 2010. För den som är nyfiken på vår historia erbjuds föredrag med lokalhistorisk inriktning och här har hittills berättats om allt från litteratur, bilder från 1950-talets Sundsvall, restauranger och offentlig konst. Personal från olika verksamheter i Kulturmagasinet engageras som föredragshållare.

Galtströms bruk – om att bruka kultur.

Galtströms bruk är ett byggnadsminne av riksintresse vilket ägs och förvaltas av SCA. Bruket ligger vid kusten söder om Sundsvall. Galtström är Medelpads äldsta, största och sista järnbruk och det var i drift mellan 1673 och 1916. I ladugården finns numera ett skogsbruks- och vagnsmuseum, samt utställningar om livet vid bruket. I den norra hamnen finns en gammal ångdriven lyftkran bevarad. På bruksområdet finns även en restaurang och platsen har varit arena för friluftsteatrar. Kvar i den välbevarade miljön finns även herrgård, masugn, rostugn, gjuteri, smedja, brukskontor och brukskapell. Föreningen »Galtströms-tåget« är också verksam vid bruket. De har renoverat brukets gamla tåg och erbjuder turer i området. Galtström ligger längs den så kallade »Kustvägen«. Under 2009 – 2010 genomfördes projektet »Utveckling av Kustvägen« med syfte att göra vägen längs kusten söder om Sundsvall mer attraktiv för besökare.

Bilaga.
Kommunernas
arbete med
kulturarvet.

Kommunernas kulturpolitiska mål medför ett aktivt kulturarvsarbete. Kommunerna är viktiga då de är den offentliga instans som arbetar närmast medborgarna. Här är det också lättast att få insyn i respektive verksamhet samt vara med och påverka för den som vill.

På kommande sidor berättar länets sju kommuner om sina projekt och prioriteringar. Hur kulturmiljöfrågorna hanteras är en viktig del av kommunernas stadsplanering och samhällsbyggande. I enlighet med Plan- och bygglagen (PBL) och Miljöbalken (MB) är kommunerna ansvariga att verka för en god bebyggd miljö samt att tillvarata kulturmiljövårdens intressen. I fem av sju kommuner i länet finns också särskilda kulturmiljöprogram som identifierar värdefulla områden i respektive kommun.

Programmen har ofta angivna strategier och förhållningssätt för hur dessa värden ska tillvaratas och utvecklas. De bygger på kulturhistoriska inventeringar och de är tänkta att fungera som stöd i handläggning och politiska beslut.

Kommunala museer och kulturinstitutioner har ett särskilt ansvar för kulturarvsfrågor i den egna kommunen. De är en part i den kommunala handläggningen och beslutsprocessen och verkar som ett forum för debatt och opinionsbildning. I övrigt har de på samma sätt som länmuseerna ett brett ansvar för kunskapsuppbyggnad, information och pedagogik inom kulturarvssektorn.

Kommunala museer finns i Sundsvall, Sollefteå och Örnsköldsvik.

Andra viktiga aktörer på den kommunala nivån är de som arbetar med turism, fritidsfrågor och näringsliv. Till dessa aktörer bör även läggas arkiv, bibliotek, kyrka, föreningsliv och de enskilda medborgarna. Eftersom kulturarvsfrågan skär genom många verksamheter och förvaltningar blir den svår att fånga. I kulturarvsprogrammet betonas därför vikten av samverkan mellan olika aktörer för att ett framgångsrikt kulturarvsarbete ska bli möjligt. Här följer kommunernas egna beskrivningar av hur arbetet ska se ut under programperioden.

Härnösand.

I Härnösands kommun finns spår och lämningar av mänsklig aktivitet som sträcker sig tusentals år tillbaka i tiden. Här finns stads- och landsbygd, kust och inland, öppen mark och djupa skogar.

Här finns lämningar från boplatser, jordbruksbygden, handelsplatser, mötes- och marknadsplatser, sjöfartsstaden, skolestaden, det administrativa centrumet och den militära staden.

Kulturlandskapet är varierande och mycket av kulturarvet manifesteras också i byggnader, rika arkiv, spännande samlingar och en rik litteratur.

Ansvaret för kulturarvs- och kulturmiljöfrågor vilar främst på Samhällsnämnden.

I kommunen finns också ett nära samarbete med en rad regionala aktörer som man samverkar med i olika sammanhang. Några av dem är: länsstyrelsen landsarkivet, länsmuseet, länsbiblioteket och landstinget. Kommunen har ett tätt samarbete med hembygdsföreningar och andra ideella föreningar.

Lågsiktiga mål för 2011 – 2014.

Kommunen ska utarbeta ett kulturmiljöprogram för utvalda delar av kommunen. I det färdiga programmet ska kommunens kulturarv och kulturmiljöer lyftas fram och det ska också finnas en plan för hur dessa värden ska bevaras och utvecklas. Programmet kommer att fungera som ett stöd i samhällsbyggnadsfrågor men även när det gäller turism-, fritids- och näringslivsutveckling.

Arbetet med att sammanställa ett bebyggelseregister över centrala Härnösand har också påbörjats i samarbete med Länsmuseet Västernorrland. I registret kommer byggnader att beskrivas och klassificeras. Tanken är att det ska användas som planeringsunderlag och informationskälla för kommunens politiker, men även vara tillgängligt för allmänheten, exempelvis vid stadsvandringar.

Lite om det framtida arbetet.

Kommunen ska skapa arenor och bjuda in till öppna diskussioner. Arbetet ska leda till en ny profil för Härnösand.

En lokal kulturarvsprofil som kan fungera som grund för inriktning av resursstyrning, gemensam marknadsföring och turismsatser ska arbetas fram.

Inom kommunen finns också en vision om att utveckla Härnösands maritima kulturmiljöer.

Vi ska göra en kartläggning av intressanta ideella föreningar och kontaktpersoner att samverka med. Viktigt är också att samarbeta med Härnösands köpmannaförening och näringslivsrepresentanter.

Vi ska också samverka med naturvärden angående intressanta naturreservat och andra områden. Oftast finns det i dem en koppling till kulturhistoria.

Några exempel på kulturmiljöer och kulturarv i Härnösands kommun.

I centrala Härnösand finns många unika och kulturhistoriskt intressanta byggnader, bland annat i Norrstan, Östanbäcken, Hofsjorden, Mellanholmen, Rotudden, Torsvik och Kronholmen. Huvuddelen av stadens traditionella karaktär är bevarad.

Kulturmiljöerna vid kusten inom Härnösands kommun sträcker sig minst 8000 år tillbaka i tiden. De bronsåldersrösen som finns på Vagnön har av Riksantikvarieämbetet pekats ut som ett område av riksintresse för kulturmiljövård.

Härnösand ligger på Härnön, en av öarna i arkipelagen vid Ångermanälvens mynningsvik. Det goda läget har medfört att Härnösundet sedan förhistorisk tid varit en central mötes- och handelsplats. I Härnösand finns lämningar från maritima miljöer under tusentals år. Tack vare den kraftiga landhöjningen, störst i världen, har landskapet förändrats starkt under tidens lopp.

Utansjö bruk anlades år 1738 som järnbruk och var i drift till 1880-talet. Järnbruket bestod av masugn, stångjärns- och smideshamrar och drevs med vattenkraft från ån som låg intill bruket. Här fanns också en herrgård med flyglar, jordbruksbyggnader och arbetarbostäder. Omkring år 1900 startades en cellulosafabrik som ersättning för järnbruket som var i drift till 2008. Järnbrukets övriga byggnader är borta, men herrgården med flyglar som uppfördes vid 1700-talets mitt

finns fortfarande kvar.

Hemsöns strategiska läge vid mynningen av Ångermanälven gör att ön har varit försvarsmässigt intressant under hela 1900-talet. Fästningen byggdes under det kalla krigets dagar och huvuduppgiften var att skydda transportleden Ångermanälven och de viktiga industrier som fanns i området mot fientliga stridsfartyg. Mot slutet av 1980-talet gick kalla kriget mot sitt slut och fästningen förlorade sin strategiska betydelse. Sedan 1987 har det inte förekommit någon militär verksamhet på platsen. Sedan 1998 är Hemsöfästning statligt byggnadsminne.

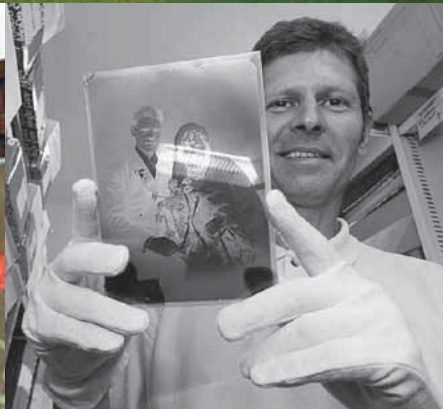
Kramfors.

Vid Ångermanälvens mynning finns många exempel på en kontinuerlig industrihistorisk utveckling. Här finns järnbruk, vattensågar, ångsågverk, sorteringsverk och massafabriker med tillhörande kontor, herrgårdar och arbetarbostäder samt dagens moderna sågverk och pappersbruk.

Längs Höga kusten finns också en rad fiskelägen med bevarade kapell, sjöbodas och kokhus. Både i Ådalen och Höga kusten finns fornlämningsmiljöer och ett än i dag levande jordbruk.

Kulturen är ett viktigt område inom Kramfors kommun. Det finns en tradition av musikutövande som är sprungen ur bruksorternas musikutbud. Utmed Ångermanälvens stränder härstammar dessutom många av forna tiders dragspelskungar, en tradition som fortlever in i våra dagar.

I kommunen medverkar och samarbetar en rad aktörer när det gäller kulturmiljö- och kulturarvsfrågor. Det praktiska arbetet med att bevara och utveckla viktiga kulturmiljöer delas främst mellan miljö- och byggnämnden och barn- kultur- och utbildningsnämnden.

Kommunarkivet spelar också en viktig roll i dokumentationen av kulturarvet genom sin insamlande och arkiverande verksamhet. Hembygdsföreningar och privata museum bidrar också aktivt i många av kommunens projekt.

1990 antogs ett kulturmiljöprogram för Kramfors kommun. I programmet finns information om viktiga kulturmiljöer och kulturarv samt en plan för framtida åtgärder. För var och en av de elva socknarna finns ett separat häfte, illustrerat och lättläst, med historik och beskrivning av utvalda kulturmiljöer.

Långsiktiga mål för 2011 – 2014.

Kommunen kommer att fortsätta arbetet med att bevara, utveckla och marknadsföra kulturarv och kulturmiljöer. En fördjupad förstudie angående Ådalens Industrilandskap har genomförts och en större projektsatsning planeras.

Ådalens Industrilandskap, dess historia och dess miljöer har ett stort värde som kan brukas för flera olika intressen, kulturturism, varumärkesprofilering och ökade kunskaper och insikter om den egna historien. Begreppet Ådalens Industrilandskap förmedlar en framgångshistoria. Genom ett aktivt och bejakande förhållningssätt kan den egna historien

tillmätas ett värde och utveckla till en resurs för ökad kunskap, stärkt social identitet och ökad attraktivitet.

Några exempel på kulturmiljöer och kulturarv i Kramfors kommun.

Styresholm är ett besökscenter uppkallat efter Sveriges nordligaste fogdeborg. Borgen som låg på en ö i Ångermanälven är daterad till början av 1400-talet. Det nutida medeltidscentret har sitt ursprung i Styresholmsprojektet som genom arkeologiska utgrävningar ökat kunskapen om norrländsk medeltidshistoria.

Sandslån var en gång säte för världens största timmersortering. Här var som mest 700 personer sysselsatta inom flottningen. I dag finns det ett flottningsmuseum på platsen. I Sandslån finns också Häxmuseet med en fast utställning om häxprocesserna i Torsåker år 1675.

På 1700-talet byggde fiskare från Gävle de första husen i Bönhamn. Det sägs att platsen fick sitt namn därför att fiskarna gick in här för att »böna«, dvs. täta sina båtar. I dag finns inga yrkesfiskare kvar i Bönhamn, men hamnen är numera ett populärt utflyktsmål.

Sågverket i Marieberg anlades 1862 och var i drift till 1970. Under senare delen av 1800-talet byggde bolaget upp bostäder till arbetarna som bestod av ett flertal kaserner och tillbyggnader. Mycket av den gamla bebyggelsen finns fortfarande kvar. Byn Marieberg är väl bevarad i sin struktur och jordbruket som bolaget startade 1862 drivs fortfarande.

Sollefteå.

Den fysiska kulturmiljövården bedrivs på samhällsbyggnadskontoret och ansvarig är kommunarkitekten. I det dagliga bygg- och planarbetet ingår rådgivning och granskning inför bygglov, och rivningslov, för kulturhistoriskt intressant bebyggelse. Det mer långsiktiga kulturmiljöarbetet fick en större tydlighet sedan kommunfullmäktige 1992, efter många års förarbete, antog kulturminnesvårdsprogrammet.

Programmet innehåller resultatet av den översiktliga bebyggelseinventering över hela kommunen, förutom avlägsna byar och fåbodar. Ett värdefullt inslag är den historik som sammanställts över kommunens utveckling och bebyggelsehistoria. Hur kulturmiljöarbetet skulle fortsätta anges i ett eget åtgärdsprogram.

Det här gör Kulturmiljökommittén.

I syfte att dels genomföra kommunens åtgärdsprogram dels bevaka aktuella kulturmiljöfrågor inrättades 1997 kulturmiljökommittén. Kommittén består av två ledamöter vardera från kommunstyrelsen, kultur-, utbildnings- och fritidsnämnden och samhällsbyggnadsnämnden samt berörda tjänstemän.

Den har till stora delar genomfört kommunens nuvarande åtgärdsprogram. För att informera om byggnaders kulturhistoriska värde, öka intresset och göra omgivningens historiska sammanhang levande har vi utarbetat en broschyr och en utställning. Vi har också tagit fram en arkitektguide,

ordnat visningar, stadsvandringar, föredrag med mera och dokumenterat olika enstaka kulturhistoriskt värdefulla byggnader. Det har resulterat i att vår lista över publikationer till försäljning innehåller 33 titlar. Se kommunens hemsida; [www.solleftea.se/boende & miljö/kulturmiljö](http://www.solleftea.se/boende%20&%20miljo/kulturmiljo). En av de senaste är en dokumentation av gården Erik-Anners i Norr-Moflo, vars ägare fått kommunens miljöpris och nu tagit emot grupper för besök.

Dokumentationen av fjällbyar har varit ett prioriterat arbete. Inventeringen påbörjades 1998 och fyra delrapporter har publicerats. Hösten 2006 gavs boken »Skogsbyar« ut i 4 500 ex, författad av Ann Renström. Kulturmiljökommittén går nu vidare och vill som komplement till denna bok sammanfatta ådalarnas bebyggda kulturarv längs våra tre älvar; Ångermanälven, Faxälven och Fjällsjöälven. Flera av de under åren dokumenterade intressanta kulturmiljöerna utgör underlag till boken. Den ska vara rikt illustrerad och ha samma format som Skogsbyar. Boken I Ådalarna ska inledningsvis handla om niplandskapet och bebyggelsehistorien. Mest utrymme får dock »husporträtt«, berättelser om gårdar och hus, där husen är »huvudpersoner« men där människorna tar plats.

Kulturmiljökommittén har påbörjat en utvärdering av kulturmiljöprogrammet. Att förnya det förutspås bli ett omfattande arbete de kommande åren.

Det lokala kulturarvet.

Sollefteå Museum verkar för ett bevarande och utvecklande av vårt lokala kulturarv. Förutom basutställning och tillfälliga utställningar anordnas föredrag och berättarcafèer med fokus på vårt kulturarv. Museets basutställning bygger främst på ett interaktivt möte mellan besökaren och ett otal bildspel och filmer. I utställningarna använder museet också bilder från kommunens bilddatabas som omfattar fler än 65 000 bilder. Bilderna finns på Internet genom museets hemsida – www.sollefteamuseum.com

Förutom ordinarie visningsverksamhet ligger en särskilt satsning på programverksamhet för barn och ungdom samt stadsvandringar. Genom EU-projektet ISKA, Industrisamhällets kulturarv i Västernorrland, har vi särskilt kunnat belysa våra viktigaste näringar över tiden: skogsbruket, järnvägen, kraftverksanläggna och garnisonen.

Ådalen i konsten.

I vårt kulturarv intar bildkonst något av en särställning genom att så många sedermera berömda konstnärer vistats och verkat i våra trakter. Pelle Molins, Carl Johanssons och Helmer Osslunds bilder kan sägas vara arketypiska. Deras övre Ådalen är ett ideallandskap med skummande forsar, böljande linjer och sommarnattens ljus. Efter dem kom under andra världskriget Sven X:et Erixson, Hil-ding Linnqvist, Eric Hallström, Hugo Zuhr, Gideon Börje, Kalle Hedberg med flera. Vårt landskap är i sig vackert och en målning kan

mer än ett foto förstärka suggestionen genom betraktarens medverkande fantasi och tillägnande av konstverkets underförstådda budskap.

Sundsvall.

I Sundsvall finns en mångfald av kulturmiljöer och kulturarv. Skogen, åkrarna, älvarna, staden och industrin – allt har påverkat vårt kulturarv. Här finns medeltida kyrkor, stenstadspalats och moderna shoppingtempel. Här lever sånger och berättelser, här finns konst och hantverk. Tillsammans berättar allt detta om hur Sundsvall kom att få sin identitet.

Arbetet med att värna och utveckla kulturmiljöer och kulturarv pågår på många håll. Några exempel: År 2010 öppnade en ny basutställning med industrihistoria som tema på Sundsvalls museum. På museet finns också en kulturmiljöenhet som bland annat arbetar med rådgivning, inventeringar och dokumentationer, och som är remissinstans när det gäller kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i kommunen. I internetportalen »Sundsvallsminnen«, väcks det historiska Sundsvall till liv med hjälp av dokument, foton tidningsklipp, ljud och filmer. I Stenstaden genomförs de mycket populära dramatiserade stadsvandringarna med människor ur Sundsvalls historia.

Sundsvalls har tre prioriterade kulturarvsobjekt; industriminnet Svartvik, friluftsmuseet Norra Stadsberget och skogshemmanet Gudmundstjärn. Utöver kommunens egen verksamhet sker samarbete med, och

ges bidrag till, olika föreningar som värnar och utvecklar både fysiska och immateriella kulturarv. Norra Stadsberget med sitt samspel mellan musei-, förenings- och näringsverksamhet är ett exempel på detta. På Norra Stadsberget finns också en museipedagogisk verksamhet, med fokus på förindustriell historia. Man har bland annat pedagogiska program för skola och allmänhet.

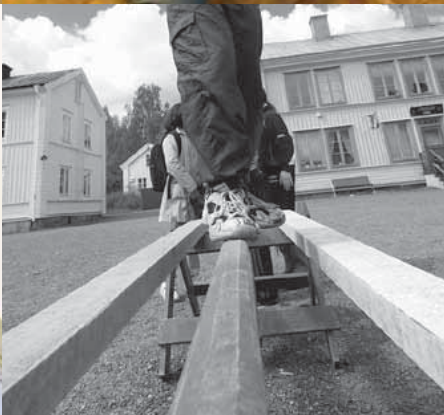
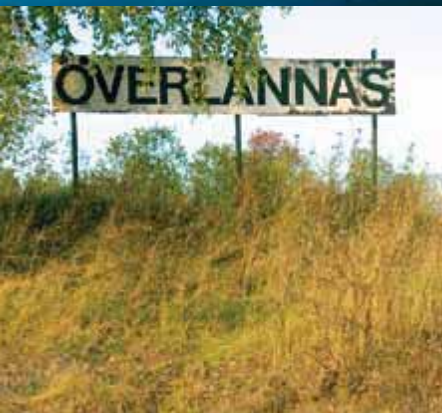
Några andra exempel på kulturmiljöer och kulturarv i Sundsvall: Längs kusten i Sundsvall finns flera fiskelägen med välbevarad äldre bebyggelse. Även om yrkesfiskarna numera är få, så fortlever fiskelägena som populära bostadsorter och utflyktsmål i de maritima kulturmiljöerna. Nämnas kan Spikarna på Alnön, Lörudden samt Brämön, som även är naturreservat sedan 2004. Selångersån, Indalsälven och Ljungan rinner genom vår kommun. Så älvdalarnas kulturlandskap är mycket synligt. Nalbys fornminnesområde nära Ljungans strand är en värdefull och intressant kulturmiljö, vilket bör nämnas i sammanhanget. Selångersåns stränder med omnejd är en gammal kulturbygd, vilket bland annat fyndet av den så kallade Högomsmannen från 500-talet vittnar om. Det var också vid Selångersån som Sundsvalls stad började byggas på 1600-talet. Utmed Indalsälvens dalgång finns vidsträckta kultur- och odlingslandskap, välkänt är bland annat Liden med sin gamla kyrka och utsiktspunkten Vättaberget. I Indal finns Gudmundstjärn, ett välbevarat, komplett självhushållningsboställe med rötter i 1700-

talet. Även längs Ljungans goda fiskevatten finns gamla odlings- och kulturlandskap samt minnen från industrisamhällets utvecklingsår. Ett utvecklingsarbete pågår tillsammans med Trondheim och Östersund för att lyfta fram Pilgrimsleden som vandringsled.

Sundsvall var under framför allt 1800-talet ett kraftigt expanderande och innovativt industriellt centrum. Här fanns järnbruk, vattensågar och skeppsvarv. Men framför allt fanns här ett av världens största ångsågsdistrikt med omkring 40 sågar. Längs kusterna både på fastlandssidan och på Alnö finns rester av många industrier. Sundsvalls stolta industrihistoria bör värnas aktivt och de miljöer som finns kvar bör bevaras för framtiden. Svartviksområdet söder om Sundsvall är ett exempel, här har både kommunen och EU satsat stort för att utveckla ett såväl historiskt intressant som dynamiskt och levande besöksmål. Bevarandet av en kulturmiljö går här hand i hand med tillgängliggörande. På senare tid har bland annat den gamla trädgården återskapats och en helt ny lekplats med »trätema« har byggts. Svartvikskajen har sanerats. I Galtström längre utåt kusten finns både en intressant bruksindustriell miljö, museijärnväg och välbesökta näringsverksamheter.

Viktig är också Sundsvalls stadskärna, den unika stenstaden som byggdes upp under några intensiva år på 1880- och 1890-talen. Stenstaden är ett riksintresse. Under hela 1900-talet har bostadsområden växt upp runt centrum. Sundsvall har många fina offentliga

byggnader och bostadsområden från 1940- och 50-talen, bland annat före detta Posten, Hovrätten och Östra och Västra Radiogatan. Nyskapande arkitektur i bland annat Mittuniversitetets campusområde Åkroken kompletterar bilden av en samhällsutveckling som fortsätter in i 2000-talet.

Timrå.

Kulturmiljön i Timrå har utformats i ett långt historiskt förlopp från förhistorisk tid till vår egen. Olika tidsåldrar har präglats av olika näringar och lämnat sina spår i landskapet.

Kustens fiskemiljöer har sina rötter i fångstkulturen som är den äldsta näringen. De bördiga markernas åkerbruk kom tidigt och var länge den helt dominerade verksamheten. Med de tidiga industrierna började den genomgripande omvandlingen av det gamla agrarsamhället, som lett fram till vår tids verksamhets- och boendemiljöer. De spår denna utvecklingskedja lämnat ger Timrå en egen identitet som är viktig för både kommunens invånare men också för besökare.

För den fortsatta planeringen när det gäller kulturmiljövårdens intressen har vi följande huvudpunkter:

- Kulturmiljövården skall vara en viktig del i kommunens strävan att skapa en god livsmiljö.
- Värdefulla kulturmiljöer och objekt skall bevaras och vårdas.
- Samhällsbyggandet ska ske med hänsyn till befintliga kulturmiljövården.
- Kulturmiljövårdens aspekter ska regelmässigt beaktas i såväl fysisk som ekonomisk kommunal planering.
- Använda kulturarvet som en resurs i den lokala utvecklingen i kommunen i samarbete med frivilliga krafter i kommunen.
- Främja och utveckla företagande och entreprenörskap utifrån kulturarvets potential för näringsverksamhet.
- Utveckla de kulturhistoriska miljöerna både som besöksmål för kommuninvånarna och för turism.
- Främja kunskapen om vårt lokala kulturarv och kulturhistoriska miljöer framförallt som del i barn och ungdomars lärande i skolan.
- Initiera till en helhetsöversyn av kulturmiljöernas fysiska byggnader i form av inventering och åtgärdsplaner.

Nuläge och framtid.

Under perioden 2007-2010 har kommunen på flera sätt arbetat med att ge kulturmiljöerna och kulturarvet utökad plats i verksamheter och planering. Kulturmiljöfrågorna lyfts bland annat ett nybildat nätverk (Nätverk Kulturmiljö) av aktörer kopplat till kulturmiljöerna, initierat av kultur- och teknikförvaltningen. Projekt Lögdö Bruk 2009-2011 skapar plats för bevarandefrågor och utvecklingsfrågor. Timrå kommuns kulturpolitiska handlingsprogram 2010-2015 förstärker ytterligare den viljeriktning som kommunen har när det gäller kulturmiljöerna. Under kommande år är samordningen av kulturmiljöfrågorna mellan

förvaltningar inom kommunen en av de viktigaste frågorna för en fortsatt positiv riktning när det gäller kulturarvet i kommunen.

Kulturmiljöer i Timrå kommun.

Lögdö bruk, Sveriges första kommunala kulturreservat, är ett av länets bäst bevarade järnbruksmiljöer. Bruket anlades 1685 och var i drift fram till 1878 då man övergick till storjordbruk. Byggnader som kyrka, ladugård, herrgård, bagarstuga med olika byggar i en sammanhållen miljö, ger en god bild av hur bruksmiljön en gång gestaltade sig. 2004 beslutade man att bilda ett kommunalt kulturreservat för att bevara och utveckla den industrihistoriskt värdefulla miljön. Genom att bevara Lögdö bruk ges möjlighet för dagens och framtidens människor att få en god inblick i hur bygden utvecklats under historiens gång. Bruksmiljön är klassad som riksintresse för kulturmiljövården.

Längst ut på Åstön ligger Skeppshamns fiskeläge. Källor från 1500-talet berättar om hur Gävlefiskare färdades efter norrlandskusten för att fånga fisk. Kapellet som ligger endast en bit över havet har funnits där i århundraden. Här finns fiskebodar och ett litet fiskarmuseum som än idag visar på hur fiskerinäringen varit en viktig näring.

Den första industriverksamheten på Vivstavarv grundades 1797 som skeppsvarv men övergick 1852 till sågverk. 1907 startade sulfitfabriken och från 1961 till 2007 fanns här ett pappersbruk. Brukssamhället kring Vivstavarv visar på ett

levande industrisamhälle med en obruten industrihistoria fram till och med 2007 då M-real som dåvarande ägare lade ner verksamheten.

Miljön ger en god inblick i äldre tiders samhällsplanering och varierande byggnadsskick. Här finns herrgården, brukskontor, spruthus (nuvarande kapell) och arbetarbostäder. Bruksmiljön är klassad som riksintresse för kulturmiljövården.

Pågående kulturprojekt i kommunen.

Mellan åren 2009-2011 pågår ett näringslivsprojekt kopplat till den kulturhistoriska miljön Lögdö Bruk i Timrå. Projektet har som syfte att genom att lyfta Lögdö Bruks historiska miljö till en arena för Kreativa Näringar, ge dessa näringsidkare en möjlighet och en plats att utvecklas för ökad tillväxt. Lögdö Bruk – projektet blir en plats för lärande där dessa frågor undersöks och projektet drar viktiga slutsatser inför framtida arbeten med kultur/näringsliv. Arenan blir en inspirationsplats för både etablerade och nya företagare.

Stödjande arrangemang för Kreativa Näringar ska genomföras under de tre åren. Evenemangen som genomförs, utspjutt över hela verksamhetsåret, ska visa på den potential som området har, samt att i samverkan mellan offentligt, privat och ideellt arbete skapas större möjligheter till positiva utvecklingsspiraler för alla inblandade parter. Arrangemangen ska ge näringsidkare inom de Kreativa Näringarna en möjlighet att visa upp sig och sin

verksamhet och träffas för erfarenhetsutbyte. Projektet är delfinansierat av EU:s regionala utvecklingsfond, Länsstyrelsen Västernorrland och Landstinget Västernorrland.

Ånge.

Ånge kommun är på något sätt ett Sveriges centrum. Det är nära allt. Till fjällen och till kusten, till tätorternas myller och de orörda områdenas stillhet, till det dramatiska och det finstämda, till människor du känner och människor du aldrig har mött.

Här finns ett av Norrlands största gravfält från den yngre järnåldern, spår efter flottning, fäboddrift och pilgrimsleder. Här finns också en skans som skulle skydda befolkningen från danskarnas plundringsräder under 1600-talet och mer fredliga spår efter svedjebrukande finnar som på början av 1600-talet bosatte sig i området.

Arbetet med kulturarv och kulturmiljö kretsar i Ånge kommun mycket kring samarbete. I kommunens översiktsplan finns rekommendationer för hur hus och kulturmiljöer ska bevaras. Kulturenheten samarbetar mycket med Bygg- och miljökontoret, Länsstyrelsen i Västernorrlands län och Murberget, länsmuseum Västernorrland.

Ånge kommun har också ett föreningsarkiv som innehåller handlingar från 300 föreningar som verkar eller har verkat i kommunen. Arkivet är en värdefull källa till lokal historisk kunskap.

Några aktuella projekt.

Eldnässets flottningsmuseum, som drivs i samarbete med Haverö Hembygdsförening, står inför upprustning

Haverö Strömmar med sin kvarn och mjölnarbostad kommer genomgå en reparation av kvarnhjulet och kan därmed börja mala mjöl för försäljning till besökande

Borgsjö Skans ska bli mer tillgänglig för besökare. Löpgravarna röjs och informationen utökas och förbättras. I samarbete med Länsmuseum.

Under senare år har kommunen genomfört ett projekt omkring bykistor. Byordningen som utfärdades år 1758 stadgade att vare by i Medelpad skulle ha en bykista med tre lås vars nycklar skulle finnas hos tre personer. Bykistan blev ett säkert förvaringsställe för byns gemensamma dokument. Syftet med projektet har varit att bevara bykistorna för kommande generationer och att tillgängligheten ska förbättras.

Långsiktiga mål för 2011 – 2015.

Ambitionen är att bevara kulturarvet för framtiden. Dock innebär inte det att allt ska konserveras, en rimligt god portion sunt förnuft bör användas.

Kopplingen till kulturturismen är viktig. Fortsatt samarbete med länsinstitutionerna är en självklar förutsättning för kulturarvsarbetet.

Några exempel på kulturmiljöer och kulturarv i Ånge kommun.

Östra Finnbygden består av byarna Hjältanstorp, Munktorp, Saxen, Kilen och Storulvsjön. I början av 1600-talet kom svedjebrukande finnar från Savolax-området för att bosätta sig här och leta nya granskogsmarker att svedja. Östra Finnbygdens Intresseförening bildades 1986 för att skapa gemenskap och tillvarata finnbybornas intressen. I de olika byarna finns Pörte (Rökstuga), spånhyvel och järnframställningsplats som informerar om hur finnarna levde förr i tiden.

I början av 1600-talet tillhörde Jämtland och Härjedalen ännu Danmark-Norge. Under Baltzarfejden 1611-1612, gjorde danskarna plundringsräder mot gränsbyarna i Haverö och Borgsjö. Vid denna tid anlades Borgsjö Skans till skydd för befolkningen. Borgsjö Skans bestod troligen till en början av ett löpgravssystem från Borgsjöns sankstränder och upp till foten av Bergåsen. Innanför vallanläggningen låg Borgsjö medeltidskyrka och Borgsjöbyn, som då bestod av sex gårdar. Skansen fungerade som uppmarschområde för svenska trupper fram till 1718.

Vid Viknäset ligger ett av Norrlands största gravfält från den yngre järnåldern. Det var sannolikt järnåldersbönder från en närbelägen gård som begravde sina döda här. Ursprungligen fanns minst 15 högar. Medelpads största depåfynd av sammanlagt 60 ämnesjärn har påträffats strax söder om Viknäset.

Sveriges längsta träbro – Vikbron – är i dag, med sin längd på 133 meter mellan brofästena,

längst i landet i denna typ av byggnadskonstruktion. Bron byggdes under 1800-talet i protest mot den tullavgift som utkrävdes, när man skulle passera den dåvarande bron över Byforsen.

Mitt i Haverö vid Holmsjön ligger Eldnäset. 1869 anlade Ljunga Elfs Flottningsbolag en bas här med faktorbostad, magasin, arbetarbostad och smedja. Eldnäsets flottningsmuseum förmedlar minnen, episoder och fakta från en hundraårig arbetsepok genom flottarnas egna berättelser, foton, bildspel, filmer och föremål.

Örnsköldsvik.

I Örnsköldsviks kommun finns ett rikt kulturarv med människors berättelser och erfarenheter, byggnader och kulturmiljöer. I bygden Nolaskogs har människor, ända sedan den senaste inlandsisen drog sig tillbaka, format landskapet och anpassat sig till omgivningen och dess förutsättningar. Kulturer har mött varandra, nybyggare och resenärer. Människor har idkat handel och de har utbytt idéer och erfarenheter. Här finns fantastiska platser, byggnader och marker som vi är satta att bevara, använda och utveckla.

Bevarandemål.

Örnsköldsviks kommun satt upp följande bevarandemål för sina kulturmiljöer:

- Befintliga miljöer och bebyggelse skal betraktas som en tillgång, vårdas och hävdas.

- Förändringar ska ske med hänsynstagande till kulturvärdena.
- Fortsatt bruk och boende inom ramen för värdefulla kulturmiljöer ska eftersträvas.

Varje ägare, såväl enskilda som företag, stat eller kommun, ska uppmuntras till och avkrävas vård och hänsynstagande till den byggda miljön.

Värdefulla kulturmiljöer.

Bland värdefulla kulturmiljöer i kommunen kan några objekt och kategorier nämnas. Förhistoriska intressanta områden som Arnäsbacken, Kyrkesviken, Genesmon och Bjästamon. Fiskelägen med Trysunda, Ulvöhamn, Grisslan, Marviksgrunnan, Sandviken och Skeppsmalen som fina exempel. Fäbodvallar, odlingslandskap och jordbruksbebyggelse. Lämningar efter samisk kultur. Bruksbebyggelse i Köpmanholmen, Moliden, Gideåbruk och Domsjö. De medeltida kyrkorna i Sidensjö, Grundsunda och Anundsjö.

Kulturbesöksmål i Örnköldsviks kommun.

Inom Örnköldsviks kommun finns en rad intressanta kulturbesöksmål som skildrar olika teman i bygdens historia och utveckling. Verksamheterna vilar främst på aktiva föreningar och ideellt engagerade människor. Modomuseet i Moliden, MoDos vagga. Förutom att utgöra ett intressant besöksmål är verksamheten väl förankrad i lokalsamhället och utgör en viktig resurs för till exempel

skolan. De elva hembygdsgårdarna runtom i kommunen. Sommartid hålls öppet med olika arrangemang och med möjlighet att uppleva miljöer, berättelser och samlingar. Brynge kulturområde är riksintresse för kulturmiljövården. Området skildrar hur människan nyttjat vattenkraft från 1700-talet fram till idag. Här finns lärftmangel och såg samt två generationer kraftstationer. Sommartid hålls här öppet med en rik programverksamhet med linhantering, smide, matkultur, konsthantverk och konstutställningar.

Fiskevistet i Skeppsmalen med restaurang och surströmmingsmuseum är ett fint utflyktsmål. I Trysunda fiskemuseum berättas om fiskarkulturens vardag, redskap och metoder.

Mål för kulturmiljöarbetet och några aktuella projekt.

Uppdatering och revidering av kommunens kulturmiljöprogram. Arbetet med att identifiera och beskriva kulturmiljövården är en viktig förutsättning för god förvaltning och planering. Fortsatt utveckling av webbsidan »Örnköldsvik 10 000 år«. Med en samlad informationsplats för kulturarvet ökar tillgängligheten och användbarheten och utgör en resurs för bl.a. besöksnäring och skola. Fortsatt och förbättrad samverkan med förningslivet och andra aktörer inom kulturarvsområdet. Exempel på aktuella projekt i Örnköldsvik är Skärgårdsprojektet, förnyad skyltning längs Sagavägen och hembygd-föreningars restaurering av skvaltkvarn.

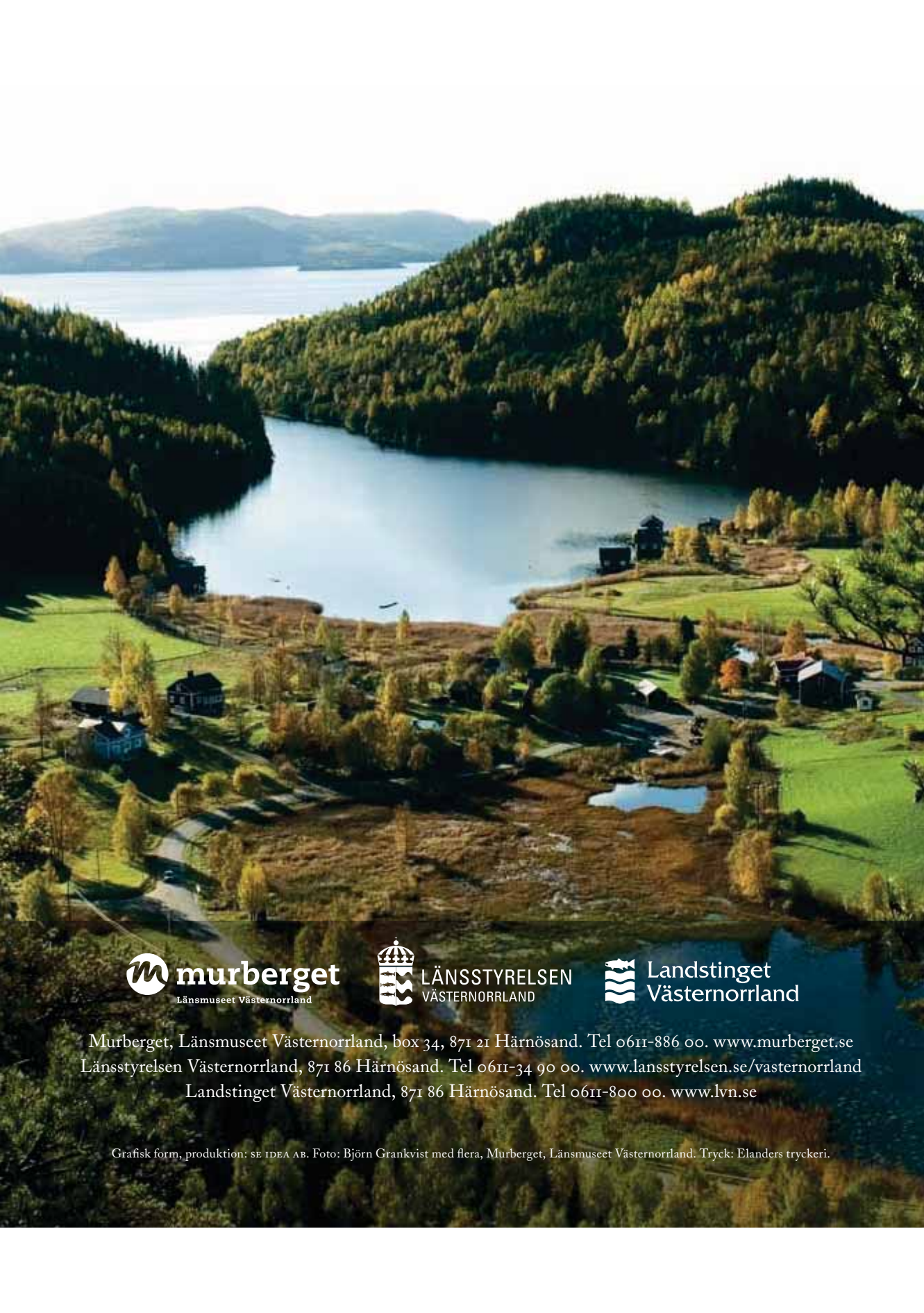
Vik upp fliken och läs bildlistan.

FOTO Björn Grankvist, Murberget, Länsmuseum
Västernorrland, där inget annat anges.

- 1 Omslag resegrammofon,
Murgerget, Länsmuseum Västernorrland.
- 2 Murberget, Länsmuseum Västernorrland.
- 3 Hotell Knaust, FOTO Kristofer Lönnå.
- 5 Detalj, Borgsjö kyrka, Ånge,
FOTO Anna Gullmark.
- 6 Trappa, hotell Knaust, FOTO Sundsvalls museum.
- 9 Borgsjö hembygdsgård, Ånge,
FOTO Anna Gullmark.
- 6 Kvinna, Ånge, FOTO Centralarkivet i Ånge.
- 10 Renoveringsarbete utfört av konservatorer från
Murgerget, Länsmuseum Västernorrland,
Multrä kyrka, Sollefteå.
- 12 Gågatan, centrum, Örnsköldsvik.
- 13 Lanthandel, Sollefteå.
- 14 Vikbron, Ånge, FOTO Anna Gullmark.
- 16 Lampa Faxen biograf, Sollefteå.
- 18 Översta raden:
Arkeologiska utgrävningar, Ulvik, Härnösand,
FOTO Ola George.
Murgergstapeten, Länsmuseum Västernorrland.
Lysande industrier, Kubal, ISKA, Sundsvall,
FOTO Staffan Westerlund
- 18 Övre mellersta raden:
Disponenten och arbetaren,
FOTO Viktor Lundgren, Länsmuseets arkiv.
Kyrkstallarna, Viksjö kyrka, Härnösand.
- 18 Nedre mellersta raden:
Ljungandalgången, Ånge.
Aktivitet, Murberget Länsmuseum
Västernorrland.
ew-stugan Arbetslösas hem, Örnsköldsvik,
FOTO Torbjörn Svaan.
- 18 Nedre raden:
Mört.
E-on arena, Timrå.
Nordingrå, Kramfors.
- 19 Översta raden:
Renoveringsarbete, Multrä kyrka, Sollefteå.
Kvissle-Nolby.
ew-stugan Arbetslösas hem, Örnsköldsvik,
FOTO Torbjörn Svaan.
- 19 Övre mellersta raden:
Gudmundstjärn, Sundsvall.
Höga Kustenbron, Kramfors.
- 19 Nedre mellersta raden:
Köja såg, Trägård, ISKA, FOTO Åsa Bergdahl.
Nacksta, Sundsvall.
- 19 Nedre raden:
Graninge kyrka, Sollefteå.
Internationella festen, Murberget, Länsmuseum
Västernorrland.
- 20 Järnvägsknuten Ånge station,
FOTO Anna Gullmark.
- 22 Kulturfabriken Mjällom, ISKA,
FOTO Anna Gullmark.
- 24 Fiskevistet, Surströmmingsmuseum,
Skagsudde, Örnsköldsvik.
- 24 Fiskodling, Mjällom, Kramfors.
- 25 Fiske, Ångermanälven, Härnösand.
- 25 Kapellet, Skagsudde, Örnsköldsvik.
- 26 Ånge kyrka, FOTO Anna Gullmark.
- 28 Arken, Örnsköldsvik, FOTO Anders Eliasson.
- 31 Byggnadsminnesförklarad lyftkran,
Örnsköldsvik, FOTO Anders Eliasson.
- 32 Vivstavarv, Timrå, FOTO Kristofer Lönnå.
- 33 Vivstavarv, arbetarbostäder, Timrå,
FOTO Kristofer Lönnå.
- 34 Docksta skofabrik, Kramfors.
- 35 Docksta skofabrik, Kramfors.
- 36 Östrand från Skönsvik, Timrå,
FOTO Kristofer Lönnå.
- 38 Arkeologiska utgrävningar, Räsjö, Ånge.
- 39 Arkeologiska utgrävningar, Räsjö, Ånge.
- 45 Relikskrinet från Ullånger, Kramfors.
- 46 Vänster spalt, uppfifrån och ner:
Villa Merlo, FOTO Jack Pettersson.
Ramsele konferens- och forskarcentrum,
Sollefteå.
Utgrävningar, Styresholm, Kramfors.
Sagostund, Ånge kommunbibliotek.
- 46 Höger spalt:
Minnessten, Styresholm, Kramfors
- 47 Vänster spalt, uppfifrån och ner:
Fiskeläge Juniskär, Sundsvall.
Babels hus, Kramfors, FOTO Michael Engman.
Bonad, Sollefteå.
Släktforskning Ådalen, ISKA,
FOTO Ann-Sofi Molin.
- 47 Höger spalt, uppfifrån och ned:
Detalj från Stenstan, Dahlman-Nordlingska
huset, Sundsvall.
Jordbruksmark vid Holm och Björkåbruk,
Sollefteå, FOTO Torbjörn Svaan.

Bilderna.

- Timrå bibliotek.
Babels hus, Kramfors, FOTO *Michael Engman*.
- 48 Ulvö kapell, Örnköldsvik.
- 51 Gammal entrébiljett, Kusten biograf, Sundsvall, FOTO *Anna Gullmark*.
- 52 Borgsjö kyrka, Ånge, FOTO *Anna Gullmark*.
- 53 Faxen biograf, Ramsele, Sollefteå.
- 54 Detalj, Lundemonumentet, Kramfors.
- 57 Mannaminne, Nordingrå, Kramfors.
- 59 Gravhög i Kvissle-Nolby, Sundsvall.
- 59 Murberget, Länsmuseum Västernorrland.
- 62 Wendelas födelsedagskalas, Murberget, Länsmuseum Västernorrland.
- 62 Njurunda kyrkoruin, Sundsvall, FOTO *Torbjörn Svaan*.
- 63 Kvissle-Nolby, Sundsvall, FOTO *Torbjörn Svaan*.
- 63 Graninge bruk, ISKA, Sollefteå, FOTO *Jan Sablén*.
- 64 Härnösand med domkyrkan, FOTO *Anders Eliasson*.
- 65 Sollefteå museum, FOTO *Michael Engman*.
- 68 Övre raden: Tåg på väg genom kulturlandskapet längs Ljungan, Ånge. Lampa, Faxen biograf, Sollefteå. »Den senaste måltiden«, Trägård, ISKA, Kramfors, FOTO *Åsa Bergdahl*.
- 68 Övre mellersta raden: S:t Petrilogen, Härnösand. Mjölkbord i Ångermanland.
- 68 Nedre mellersta raden: Styresholms sommarkurser i arkeologi, Kramfors. Samling av burkar, Sollefteå.
- 68 Nedre raden: Sollefteå kommunbibliotek, FOTO *Michael Engman*. Box Kraftverk, Kramfors. Fotomuseet Sundsvall, FOTO *Emil Heilbomm*.
- 69 Övre raden: Vid f d ångbåtsbryggan, Överlännes, Sollefteå. Punkthus, Sollefteå, FOTO *Ilona Linder*.
- 69 Övre mellersta raden: Ramsele, Sollefteå. Örnköldsviks museum, Örnköldsvik. Kulturmagasinet, Sundsvall.
- 69 Nedre mellersta raden: Parksoffa, Ramsele, Sollefteå. Ådalen III, Ångermanälven, Kramfors.
- 69 Nedre raden: Murberget, Länsmuseum Västernorrland. Textilarkivet Västernorrland, Sollefteå. Hällristningar, Nämforsen, Sollefteå.
- 74 Översta raden: Mås i Medelpad. Trädgårdsfest, Murberget, Länsmuseum Västernorrland. Barsta kapell, Kramfors.
- 74 Övre mellersta raden: Kyrkstallarna, Nordingrå, Kramfors. Sundsvalls museum.
- 74 Nedre mellersta raden: Murberget, Länsmuseum Västernorrland. Gravhögar i Laggarberg, Sundsvall, FOTO *Kristofer Lönnå*. Internationella festen, Murberget, Länsmuseum Västernorrland.
- 74 Nedre raden: Sandslän, Kramfors. Fiskodling, Mjällom, Kramfors. E-on arena, Timrå.
- 75 Översta raden: Stadsvandring på taken i stenstan, ISKA, Sundsvall, FOTO *Ingrid Frånlund*. Mittuniversitetet, Campus Sundsvall. Murberget, Länsmuseum Västernorrland.
- 75 Övre mellersta raden: Omnesjön och Omneberget, Kramfors. Ekorre på prästgården, Murberget, Länsmuseum Västernorrland.
- 75 Nedre mellersta raden: Vid f d ångbåtsbryggan, Överlännes, Sollefteå. Sambiblioteket, Härnösand.
- 75 Nedre raden: Fjäril mot ruta, Multrä kyrka, Sollefteå. Murberget, Länsmuseum Västernorrland. Holms kyrka, Sundsvall.
- 81 Ung hip-hopdansare, Internationella festen, Murberget, Länsmuseum Västernorrland.
- 82 Shanes hemma hos Georg Hedberg i samband med konsert, Bollstabruk, FOTO *George Hedberg*.
- 83 Ånge kyrka, FOTO *Anna Gullmark*.
- 84 Bild ur Kramfors kommunarkiv.
- 85 Stenstan, Sundsvall.
- 88 Omslag, bak Häggvik, Nordingrå, Kramfors.

Murberget, Länsmuseum Västernorrland, box 34, 871 21 Härnösand. Tel 0611-886 00. www.murberget.se
Länsstyrelsen Västernorrland, 871 86 Härnösand. Tel 0611-34 90 00. www.lansstyrelsen.se/vasternorrland
Landstinget Västernorrland, 871 86 Härnösand. Tel 0611-800 00. www.lvn.se

Grafisk form, produktion: SE IDEA AB. Foto: Björn Grankvist med flera, Murberget, Länsmuseum Västernorrland. Tryck: Elanders tryckeri.